

فارسی کی تیسری کتاب

(لڑکوں کے لئے)

منظور شدہ محکمہ ہائے تعلیم پنجاب، پشاور برائے مدارس اسلامیہ

دہلی۔ جموں و کشمیر برائے جملہ مدارس

انجمنِ حمایتِ اسلام، لاہور

۱۳۵۸ھ مطابق ۱۹۳۹ء

Edition 23. 1,000 Price. -5-

فارسی کی تیسری کتاب کی منظوری
کے متعلق
بعض سرکاری گشتی مراسلوں کے حوالے

پنجاب ۔ سی ۔ ایم نمبر ۵۰۷۹ بی مورخہ ۲۹ ر مارچ سنہ ۱۹۲۶ء
برائے مدارس اسلامیہ

دہلی اور اجمیر واڑہ سرکلر نمبر ۷۶۲ مورخہ ۷ ر مارچ سنہ ۱۹۳۱ء
برائے جملہ مدارس

جموں وکشمیر چٹھی نمبر ۲۶۷۳ مورخہ ۶ ر مارچ سنہ ۱۹۳۲ء

پشاور ۔ بطور الٹرنیٹو برائے اسلامیہ مڈل اینگلو ورنیکلر سکنڈری سکولز
یکم اپریل سنہ ۱۹۲۸ء

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم
الحمد للہ العزیز العلیم والصلوٰۃ والسلام علیٰ رسولہ الکریم

انتخاب از گلستان

حمد و نعت

منّت خدائے را عزّ و جلّ کہ طاعتش موجبِ قربت است۔ و بشکر اندرش مزید نعمت۔ ہر نفسے کہ فرو میرود۔ ممدّ حیات است۔ و چوں برمے آید۔ مفرّحِ ذات۔ پس در ہر نفسے دو نعمت موجود است و بر ہر نعمت شکرے واجب۔ بیت

از دست و زبان کہ بر آید
کز عہدۂ شکرش بدر آید

قطعہ

بندہ ہماں بہ کہ ز تقصیرِ خویش عذر بدرگاہ خدا آورد
ورنہ سزاوارِ خداوندیش کس نتواند کہ بجا آورد

بارانِ رحمت بے حسابش ہمہ را رسیدہ - و خوانِ نعمت بیدریغش ہمہ جا کشیدہ - پردۂ ناموس بندگان بگناہ فاحش ندرد - و وظیفۂ روزی بخطائے منکر نبرد -

قطعہ

اے کریمے کہ از خزانۂ غیب گبر و ترسا وظیفہ خور داری
دوستاں را کجا کنی محروم تو کہ با دشمناں نظر داری

قطعہ

ابر و باد و مہ و خورشید و فلک در کار اند
تا تو نانے بکف آری و بغفلت نخوری
ہمہ از بہر تو سرگشتہ و فرماں بردار
شرطِ انصاف نباشد کہ تو فرماں نبری

در خبر است از سرورِ کائنات - فخر موجودات - رحمتِ عالمیاں - صفوتِ آدمیاں تتمۂ دورِ زماں -

نظم

بلغ العلیٰ بکمالہٖ کشف الدجیٰ بجمالہٖ
حسنت جمیع خصالہٖ صلوا علیہ و آلہٖ

بیت

چہ غم دیوار اُمت را کہ دارد چوں تو پشتیبان
چہ باک از موج بحر آں راکہ دارد نوح کشتیبان

کہ یکے از بندگان گنہگار پریشان روزگار دست انابت باُمید اجابت بدرگاہ حق جل و علا بردارد۔ ایزد تعالیٰ درو نظر نکند۔ بازش بخواند۔ بار دیگر اعراض فرماید۔ بازش بہ تضرع و زاری بخواند۔ حق سُبحانہٗ تعالیٰ گوید یا ملائکتی قد استحییت من عبدی و لیس لہٗ غیری۔ اے فرشتگان من! البتہ من شرم میدارم از بندہ خود و نیست برائے او غیر من و عوتش را اجابت کردم و امیدش را بر آوردم۔ کہ از بسیارے دعا و گریہ بندہ شرم دارم ٭

بیت

کرم بین و لطف خداوندگار
گنہ بندہ کرد است او شرمسار

باب سوم- در فضیلت قناعت

حکایت ۱- خواہندۂ مغربی در صفِ بزازانِ حلب میگفت- اے خداوندانِ نعمت! اگر شما را انصاف بودے و ما را قناعت- رسمِ سوال از جہان برخاستے ؛ **قطعہ**

اے قناعت توانگرم گرداں — کہ ورائے تو ہیچ نعمت نیست
کنجِ صبر اختیارِ لقمان است — ہر کرا صبر نیست حکمت نیست

حکایت ۲- دو امیرزادہ بودند در مصر ؛ یکے علم آموختے و دیگرے مال اندوختے ؛ ایں علامۂ عصر شد- و آں عزیزِ مصر ؛ پس توانگر بچشمِ حقارت در فقیہ نظر کرد ؛ و گفت من بسلطنت رسیدم- و تو ہمچناں در مسکنت بماندی ؛
گفت- اے برادر! شکرِ نعمتِ باری تعالےٰ مرا باید گفتن- کہ میراثِ پیغمبراں یافتم- یعنی علم- و تو میراثِ فرعون- یعنی ملکِ مصر ؛ **مثنوی**

من آں مورم کہ در پایم بمالند — نہ زنبورم کہ از نیشم بنالند

چلو نه تنگم این لقمت گزارم   که زور مردم آزاری ندارم

حکایت ۳ - یکے از ملوک عجم طبیبے حاذق بخدمت مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم فرستاد - سالے در دیار عرب بود کسے تجربہ پیش او نیامد - و معالجتے نخواست - روزے پیش پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم آمد و گلہ کرد - کہ مرا برائے معالجت اصحاب فرستادہ اند - و کسے درین مدت التفاتے نکرد - تا خدمتے کہ برین بندہ متعین است بجا آورد - رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود - کہ این طائفہ را طریقیست کہ تا اشتہا را گرسنگی غالب نشود - نخورند - و ہنوز اشتہا باقی بود - کہ دست از طعام بدارند - حکیم گفت موجب تندرستی ہمین است - زمین خدمت ببوسید و برفت *

مثنوی

سخن آنگہ کند حکیم آغاز   یا سر انگشت سوے لقمہ دراز

کہ ز ناگفتنش خلل زاید   یا ز نا خوردنش بجاں آید

لاجرم حکمتش بود گفتار   خوردنش تندرستی آرد بار

حکایت ۴ - دو درویش خراسانی در ملازمت صحبت یکدیگر سیاحت کردندے - یکے ضعیف بود

که روزه داشتے و بعد از دو شب افطار کردے و
دیگرے قوی که روزے سه بار خوردے۔ قضا
را بر در شهرے بتهمت جاسوسی گرفتار آمدند۔
و هر دو را حبس کردند۔ و در زندان بگل
برآوردند۔ بعد از دو هفته معلوم شد که
بے گناه اند۔ در بکشادند۔ قوی را دیدند
مرده و ضعیف جان بسلامت برده۔ درین عجب
ماندند۔ حکیمے گفت۔ اگر بر خلاف آں بود۔
تعجب بودے۔ زیرا که ایں بسیار خوار بود۔
طاقت بینوائی نیاورد۔ و بسختی هلاک شد۔
و آں دیگر خویشتن دار بود بر عادت خود صبوری
کرد و بسلامت ماند۔

قطعه

چو کم خوردن طبیعت شد کسے را — چو سختی پیشش آید سهل گیرد
و گر تن پرور است اندر فراخی — چو تنگی بیند از سختی بمیرد

بیت

تنور شکم دمبدم تافتن — مصیبت بود روز نا یافتن

حکایت ۵۔ یکے از حکما پسر را نهی کردے
از خوردن بسیار۔ که سیری شخص را رنجور کند۔
گفت۔ اے پدر! گرسنگی مردم را بکشد۔ نشنیده

که ظریفان گفته‌اند - که بسیری مردن به که بگرسنگی جان سپردن + پدر گفت - اندازه نگهدار ۰ **بیت**

نه چندان بخور کز دهانت بر آید
نه چندانکه از ضعف جانت بر آید

قطعه

با آنکه در وجود طعام است حظ نفس
رنج آورد طعام که بیش از قدر بود
گر گلشکر خوری بتکلف زیان کند
ور نان خشک دیر خوری گلشکر بود

حکایت ۶ - رنجوری را گفتند - که دلت چه می خواهد ؟ گفت - آنکه دلم چیزی نخواهد ۰

بیت

معده چو پر گشت و درون درد خاست
سود ندارد همه اسباب راست

حکایت ۷ - بقالی را درمی چند بر صوفیان گرد آمده بود ۰ هر روز مطالبه کردی و سخنهای باخشونت گفتی ۰ اصحاب از تعنت او خسته خاطر همی بودند - و جز تحمل چاره نبود ۰ صاحبدلی بشنید - بخندید و گفت - نفس را وعده دادن

بطعام آسان تر اشت - کہ بقال را بدرم ॰ قطعہ

ترکِ احسانِ خواجہ اولےٰ تر کاحتمال جفائے بوابال
بتمنائے گوشت مُردن بہ کہ تقاضائے زشت قصابان

حکایت ۸

حکایت ۸ - حاتم طائی را گفتند - از خود بزرگ ہمت تر در جہاں دیدہ؟ گفت - بلے! روزے چہل شتر قربان کردہ بودم و امرائے عرب را طلب نمودہ - ناگاہ بحاجتے بگوشۂ صحرا رفتم - خار کشے را دیدم پشتۂ خار فراہم آوردہ - گفتم بمہمانئ حاتم چرا نروی؟ کہ خلقے بر سماطِ او گرد آمدہ اند - گفت ॰ بیت

ہر کہ نان از عمل خویش خورد
منت حاتم طائی نبرد

من او را بہمت و جوانمردی بر تر از خود دیدم ॰

حکایت ۹

حکایت ۹ - اعرابی را دیدم در حلقہ جوہریانِ بصرہ حکایت میکرد - کہ وقتے در بیابانے راہ گم کردہ بودم و از زاد با من چیزے نماندہ - دل بر ہلاک نہادم ॰ ناگاہ کیسۂ یافتم پُر از مروارید کہ ہرگز آں ذوق وشادی فراموش نکنم - کہ پنداشتم کہ گندم بریان است یا نرت - و باز آں تلخی و نا امیدی چوں معلوم کردم کہ مروارید است - قطعہ

در بیابانِ خشک ریگِ رواں | تشنہ را در دہاں چہ دُر چہ صدف
مردِ بے توشہ کاوفتاد از پائے | در کمر بند او چہ زر چہ خزف

باب چہارم - در فوائدِ خاموشی

حکایت ۱ - بازرگانے را ہزار دینار خسارت اُفتاد - پسر را گفت - نباید کہ با کسے ایں سخن درمیان نہی - گفت - اے پدر! فرمان تراست نگویم ولیکن باید کہ مرا بر فائدہ ایں مطلع گردانی - کہ مصلحت در نہاں داشتن چیست؟ گفت - تا مصیبت دو نشود یکے نقصان مایہ دُوم شماتتِ ہمسایہ - **بیت**

مگو اندوہِ خویش با دشمناں | کہ لاحول گویند شادی کناں

حکایت ۲ - وقتے بجہلِ جوانی بانگ برمادر زدم - دل آزردہ بکنجے نشست و گریاں ہمے گفت - مگر خردی فراموش کردی کہ دُرشتی میکنی **قطعہ**

چہ خوش گفت زالے بفرزندِ خویش
چو دیدش پلنگ افگن و پیل تن
گر از عہدِ خردیت یاد آمدے

کہ بیچارہ بودی در آغوشِ من
نکردی دریں روز بر من جفا
کہ تو شیر مردی و من پیرہ زن

حکایت ۳ - جالینوس حکیم ابلہے را دید دست در گریبانِ دانشمندے زدہ بود۔ و بیحرمتی میکرد۔ گفت۔ اگر ایں دانا بودے کارِ او با ناداں بدینجا نرسیدے۔ کہ گفتہ اند۔ **مثنوی**

دو عاقل را نباشد کین و پیکار
نہ دانائے ستیزد با سبکسار
اگر ناداں بوحشت سخت گوید
خرد مندش بنرمی دل بجوید
دو صاحبدل نگہدارند موئے
ہمیدوں سرکش و آزرم جوئے
وگر در ہر دو جانب جاہلانند
اگر زنجیر باشد بگسلانند
یکے را زشت خوے داد دشنام
تحمل کرد و گفت اے نیک فرجام
بترزانم کہ خواہی گفت آنی
کہ دانم عیب من چوں من ندانی

حکایت ۴ - سحبان وائل را در فصاحت بے نظیر نہادہ اند۔ بحکم آنکہ بر سر جمع سالے سخن گفتے و لفظے مکرر نکردے۔ اگر ہماں سخن اتفاق افتادے۔ بعبارتے دیگر بگفتے۔ و از جملہ آداب ندمائے حضرت پادشاہاں یکے این است۔ مثنوی

سخن گرچہ دلبند و شیریں بود ۔ سزاوار تصدیق و تحسیں بود
چو بارے بگفتی مگو باز پس ۔ کہ حلوا چو یکبار خوردند و بس

حکایت ۵ - یکے را از حکما شنیدم کہ میگفت۔ ہرگز کسے بجہل خویش اقرار نکردہ است۔ مگر آنکس کہ چوں دیگرے در سخن باشد۔ ہمچناں تمام ناگفتہ۔ سخن آغاز کند۔ مثنوی

سخن را سر است اے خردمند و بن ۔ میاور سخن درمیان سخن
خداوند تدبیر و فرہنگ و ہوش ۔ نگوید سخن تا نہ بیند خموش

حکایت ۶ - تنے چند از نزدیکان سلطان محمود حسن میمندی را گفتند کہ سلطان امروز ترا چہ گفت درفلاں مصلحت؟ گفت برشما ہم پوشیدہ نماند۔ گفتند۔ آنچہ با تو گوید۔ کہ ظہیر سریر سلطنتی و مشیر تدبیر مملکت۔ بامثال ما گفتن روا ندارد

گفت - باعتقاد آنکہ وا آید - کہ با کسے نگویم - پس چندا ہمے پرسید ؟ بیت

ہر سخن کہ بر آید نگوید اہل شناخت
بسرِ شاہ سر خویشتن نباید باخت

حکایت ۷ - ناخوش آوازے بہ بانگ بلند قرآن میخواند ؛ صاحبدلے برو بگذشت - و گفت ترا مشاہرہ چند است ؟ گفت از برائے خدا میخوانم ؛ گفت از بہر خدا مخوان ؛ بیت

گر تو قرآں بدیں نمط خوانی
ببری رونق مسلمانی

باب ششم - در ضعفِ پیری

حکایت ۱ - روزے بغرورِ جوانی سخت راندہ بودم - و شبانگاہ بپائے گریوہ سست ماندہ ؛ پیر مردے ضعیف از پئے کارواں ہمے آمد - گفت - چہ خسپی ؟ کہ نہ جائے خفتن است ؛ گفتم - چوں روم ؟ کہ نہ پائے رفتن است ؛ گفت - نشنیدہ - کہ صاحبدلاں گفتہ اند - رفتن و نشستن بہ کہ دویدن و گسستن ؛ قطعہ

اے کہ مشتاقِ منزلی مشتاب
پندِ من کار بند و صبر آموز
اسپِ تازی دو تگ رود بشتاب
اشتر آہستہ میرود شب و روز

باب ہفتم۔ در تاثیر تربیت

حکایت ۱۔ یکے از وزرا پسرے کور دل داشت۔ پیش دانشمندے فرستاد۔ کہ مر ایں را تربیتے کن۔ مگر عاقل شود۔ روزگارے تعلیمش کرد۔ موثر نبود۔ پیش پدرش کسے فرستاد۔ کہ ایں پسر عاقل نے شود۔ و مرا دیوانہ کرد۔

قطعہ

چوں بود اصل گوہرے قابل ۔۔۔ تربیت را درو اثر باشد
ہیچ صیقل نکو نداند کرد ۔۔۔ آہنے را کہ بد گہر باشد
سگ بدریائے ہفتگانہ بشوے ۔۔۔ چونکہ تر شد پلید تر باشد
خرِ عیسےٰ اگر بمکہ برند ۔۔۔ چوں بیاید ہنوز خر باشد

حکایت ۲۔ حکیمے پسراں را پند ہمیداد۔ کہ اے جانِ پدر! ہنر آموزید۔ کہ ملک و دولت

دنیا اعتماد را نشاید - و سیم و زر در سفر محل
خطر باشد - کہ دزد بیکبار برد - یا خواجہ
بتفاریق بخورد - اما ہنر چشمۂ زایندہ است - و
دولت پایندہ - اگر ہنرمند از دولت بیفتد - غم نباشد
کہ ہنر در نفس خود دولت است - ہر کجا کہ
رود - قدر بیند و صدر نشیند - و بے ہنر لقمہ
چیند - و سختی بیند ⁂ بیت

سخت است پس از جاہ تحکم بردن
خو کردہ بناز جور مردم بردن

قطعہ

وقتے افتاد فتنۂ در شام ہرکس از گوشۂ فرا رفتند
روستا زادگان دانشمند بوزیرے پادشا رفتند
پسران وزیر ناقص عقل بگدائی بروستا رفتند

بیت

میراث پدر خواہی علم پدر آموز
کیں مال پدر خرچ تواں کرد بدو روز

حکایت ۳ - یکے از فضلاے عصر تعلیم ملک
زادہ مے کرد - ضرب بے محابا زدے و
زجر بیقیاس کردے ⁂ بارے پسر از بے طاقتی

شکایت پیش پدر آورد - و جامہ از تن دردمند
برداشت ٭ پدر را دل بہم بر آمد - استاد را
بخواند - و گفت - پسران احاد را چنیں جفا و
توبیخ روا نداری کہ فرزند مرا - سبب چیست ؟
گفت - سبب آنکہ سخن اندیشیدہ گفتن و حرکت
پسندیدہ کردن ہمہ خلق را علی العموم باید - و
پادشاہاں را علی الخصوص - موجب آنکہ از دست
و زبان ایشاں ہرچہ رود ہر آئینہ بافواہ بگویند -
و قول و فعل عوام الناس را چنداں اعتبار نباشد ٭

قطعہ

اگر صد ناپسند آید ز درویش رفیقانش یکے از صد ندانند
وگر یک ناپسند آید ز سلطاں ز اقلیمے با قلیمے رسانند

پس واجب آمد معلم پادشاہزادہ را در تہذیب اخلاق
خداوندزادگاں اجتہاد از آں بیشتر کردن کہ در
حق عوام ٭

قطعہ

ہر کہ در خردیش ادب نکنند
در بزرگی فلاح از و برخاست
چوب تر را چنانکہ خواہی پیچ
نشود خشک جز بآتش راست

بلک را حسن تدبیر فقیه و تقریر جواب او موافق آمد۔ خلعت و نعمت بخشید۔ و پایہ و منصب او بلند گردانید ✤

حکایت ۴ – یکے را شنیدم از پیران مربی۔ کہ مریدے را میگفت۔ اے پسر! چند انکہ خاطر آدمی بہ روزی است۔ اگر بروزی دہ بودے بمقام از ملائکہ در گذشتے ✤ **قطعہ**

روانت داد و عقل و طبع و ادراک
جمال و نطق و رائے و فکرت و ہوش
دہ انگشت مرتب ساخت بر کف
دو بازویت مرتب کرد بر دوش
کنوں پنداری اے ناچیز ہمت
کہ خواہد کردنت روزی فراموش

حکایت ۵ – اعرابی را دیدم – کہ پسر را میگفت – اے پسر ترا بپرسند – روز قیامت۔ کہ ہنرت چیست ؟ و نگویند – کہ پدرت کیست ؟

قطعہ

جامہ کعبہ را کہ مے بوسند او نہ از کرم پیلہ نامی شد
با عزیزے نشست روزے چند لاجرم ہمچو او گرامی شد

حکایت ۶ ۔ درویشے زنے حاملہ داشت ۔
مدتِ حمل او بسر آمد ۔ درویش را ہمہ عمر فرزند
نیامدہ بود ۔ گفت ۔ اگر خدائے تعالےٰ مرا پسرے
بخشد ۔ جز ایں خرقہ کہ در بر دارم ۔ ہرچہ در
ملکِ من است ۔ ایثارِ درویشاں کنم ۔ اتفاقاً
پسر آورد ۔ درویش شادمانی کرد ۔ و سفرۂ یاراں
بموجبِ شرط بنہاد ۔ پس از چند سال کہ از سفر
شام باز آمدم بمحلتِ آں دوست بگذشتم ۔ و چگونگی
حالش پرسیدم ۔ گفتند ۔ بزندانِ شحنہ در است ۔
گفتم ۔ سبب چیست ؟ گفتند ۔ پسرش خمر خوردہ
است و عربدہ کردہ و خونِ کسے ریختہ و از
شہر گریختہ ۔ پدر را بعلت آں سلسلہ در نائے
است و بند بر پائے ۔ گفتم ایں بلا را او بحاجت
از خدا خواستہ است ۔

قطعہ

زنانِ باردار اے مردِ ہشیار ۔ اگر وقتِ ولادت مار زایند
ازاں بہتر بنزدیکِ خردمند ۔ کہ فرزندان ناہموار زایند

حکایت ۷ ۔ سالے نزاع درمیان پیادگانِ حجاج
افتادہ بود ۔ و داعی ہم در آں سفر پیادہ بود ۔
از بے انصافی در سر و روئے یکدگر افتادیم ۔ و

داد فسوق و جدال بداویم ٭ کجاوہ نشینے را شنیدم - کہ با عدیل خود میگفت - یو العجب کارے کہ پیادگان عاج چوں در عرصۂ شطرنج بسر ہمے بُرند - فرزین میشوند - یعنی بہتر از آں میگردند کہ بودند - و پیادگان حاج بادیہ بسر بُردند و بتر شدند ٭ قطعہ

از من بگوے حاجئے مردم گزاے را
کو پوستین خلق بآزار مے درد
حاجی تو نیستی شتر است از براے آنکہ
بیچارہ خار میخورد و بار مے برد

حکایت ۸ - مردے را چشم درد خاست پیش بیطارے رفت کہ مرا دوا کن ٭ بیطار از آنچہ در چشم چہار پایاں میکرد - در دیدۂ او کشید - کور شد - حکومت بردا ور بُردند - گفت بروہیچ تاوان نیست - اگر ایں خر نبودے پیش بیطار نرفتے ٭ مقصود ایں سخن آنست تا بدانی - کہ ہر کہ نا آزمودہ را کار بزرگ مے فرماید - ندامت برد - و بنزدیک خردمنداں بخفت عقل منسوب گردد ٭ قطعہ

ندهد هوشمند روشن رای — بفرومایه کارهای خطیر

بوریاباف گرچه بافنده است — نبرندش بکارگاه حریر

حکایت ۹ - پارسایی بر یکی از خداوندان نعمت گذر کرد که بنده را دست و پای بسته بود - و عقوبت همیکرد - گفت - ای پسر همچو تو مخلوقی را خدای عز و جل اسیر حکم تو گردانیده است و ترا بر وی فضیلت داده شکر نعمت باری تعالی بجا آر - و چندین جفا بر وی روا مدار که فردا به از تو باشد - و شرمساری بری ٭

مثنوی

بر بنده مگیر خشم بسیار — جورش مکن و دلش میازار

او را تو بده درم خریدی — آخر نه بقدرت آفریدی

این حکم و غرور و خشم تا چند — هست از تو بزرگتر خداوند

ای خواجه ارسلان و آغوش — فرمانده خود مکن فراموش

در خبر است از خواجه عالم و سرور بنی آدم صلی الله علیه وسلم که گفت بزرگترین حسرتی در روز قیامت آن بود - که بنده صالح را به بهشت برند و خداوند فاسق را بدوزخ ٭ **قطعه**

بر غلامی که طوع خدمت تست — خشم بیحد مران و طیره مگیر

کہ قیمت بود بروز شمار بندہ آزاد و خواجہ در زنجیر

باب ہشتم۔ در آداب صحبت

حکایت ا۔ دو کس رنج بیہودہ بردند۔ و سعی بے فایدہ کردند۔ یکے آنکہ مال اندوخت۔ و نخورد۔ و دیگرے آنکہ علم آموخت و عمل نکرد ٭

مثنوی

علم چندانکہ بیشتر خوانی ٭ چوں عمل در تو نیست نادانی
نہ محقق بود نہ دانشمند ٭ چارپائے برو کتابے چند
آں تہی مغز را چہ علم و خبر ٭ کہ برو ہیزم است یا دفتر

حکمت ۲۔ علم از بہر دیں پروردن است نہ از براے دنیا خوردن ٭ **بیت**

ہر کہ پرہیز و علم و زہد فروخت
خرمنے گرد کرد و پاک بسوخت

پند ۳۔ عالم ناپرہیزگار کورِ مشعلہ دار است ٭

بیت

بے فایدہ ہر کہ عمر در باخت
چیزے نخرید و زر بینداخت

حکمت ۴ - ملک از خردمندان جمال گیرد و دین از پرہیزگاران کمال پذیرد * پادشاہاں بہ نصیحت خردمنداں از آں محتاج تر اند کہ خردمنداں بقربت شاہاں * قطعہ

پند اگر بشنوی اے پادشاہ * در ہمہ دفتر بہ ازیں پند نیست
جز بخردمند مفرمائے عمل * گرچہ عمل کار خردمند نیست

حکمت ۵ - سہ چیز بے سہ چیز پایدار نماند - مال بے تجارت و علم بے بحث و ملک بے سیاست *

قطعہ

وقتے بلطف گوے و مدارا و مردمی
باشد کہ در کمند قبول آوری دلے
وقتے بقہر گوے کہ صد کوزۂ نبات
گہ گہ چناں بکار نیاید کہ حنظلے

حکمت ۶ - رحم آوردن بر بداں ستم است بر نیکاں - و عفو کردن از ظالماں جور است بر مظلوماں * بیت

خبیث را چو تعہد کنی و بنوازی * بدولت تو گنہ میکند بانبازی

پند ۷ - ہر آں سرے کہ داری - با دوست درمیاں منہ - باشد - کہ وقتے دشمن شود - و

ہر بدے کہ توانی۔ بدشمن مرساں۔ باشد۔ کہ روزے دوست گردد۔ رازے کہ نہاں خواہی۔ باہیچکس مگوے۔ اگرچہ مخلص باشد۔ کہ مرآں دوست را نیز دوستاں باشند۔ قطعہ

خامشی بہ کہ ضمیر دل خویش
باکسے گفتن و گفتن کہ مگوے
اے سلیم آب ز سرچشمہ ببند
کہ چو پر شد نتواں بستن جوے

قطعہ

سخنے در نہاں نباید گفت کہ بہر انجمن نشاید گفت

حکمت ۸۔ دشمن ضعیف کہ در طاعت آید و دوستی نماید۔ مقصود وے جز آں نیست کہ دشمن قوی گردد۔ و گفتہ اند۔ کہ بر دوستئے دوستاں اعتماد نیست تا بہ تملق دشمناں چہ رسد؟ بیت

دوستاں ز دشمناں بتر شند۔ دشمناں خود علامت دگر شند

پند ۹۔ ہر کہ دشمن کوچک را حقیر شمارد۔ بداں ماند۔ کہ آتش اندک را مہمل گذارد۔ قطعہ

امروز بکش کہ میتواں کشت کاتش کہ بلند شد جہاں سوخت
مگذار کہ زہ کند کماں را دشمن کہ بہ تیر میتواں دوخت

حکمت ۱۰۔ سخن درمیانِ دو دشمن چناں گوے۔ کہ اگر دوست گردند شرمندہ نباشی ۔۔

مثنوی

میانِ دو تن جنگ چوں آتش است
سخن چیں بدبخت ہیزم کش است
کنند این و آں خوش دِگر بارہ دِل
وَے اندر میاں کور بخت و خجل
میانِ دو کس آتش افروختن
نہ عقل است خود درمیاں سوختن

قطعہ

درسخن بادوستاں آہستہ باش تا ندارد دشمنِ خونخوار گوش
پیشِ دیوار آنچہ گوئی ہوش دار تا نباشد درپسِ دیوار گوش

پند ۱۱۔ چوں در امضائے کارے متردد باشی۔ آں طرف اختیار کن۔ کہ بے آزار باشد۔ بیت

با مردم سہل جوے دشوار مگوے
با آنکہ درِ صلح زند جنگ مجوے

حکمت ۱۲۔ تا کار بزر برآید۔ جان در خطر افگندن نشاید ۔۔ بیت

چو دست از ہمہ حیلتے درگسست حلال است بردن بشمشیر دست

حکمت ۱۳ - ہر کہ بدے را بکُشد - خلق را از بلائے بزرگ برہاند - و او را از عذابِ خدائے ۔ قطعہ

پسندیدہ است بخشایش و لیکن
منہ بر ریشِ خلق آزار مرہم
ندانست آنکہ رحمت کرد بر مار
کہ ایں ظلم است بر فرزندِ آدم

حکمت ۱۴ - نصیحت از دشمن پذیرفتن خطا است - ولیکن شنیدن رواست - تا بخلاف آں کار کنی - و آں عینِ صواب است ۔ مثنوی

حذر کُن زانچہ دشمن گوید آں کُن
کہ بر زانو زنی دستِ تغابُن
گرت راہے نماید راست چوں تیر
ازو برگرد و راہِ دستِ چپ گیر

حکمت ۱۵ - خشم بیحد وحشت آرد - و لطفِ بے وقت ہیبت ببرد - نہ چنداں درشتی کن - کہ از تو سیر گردند و نہ چنداں نرمی کہ بر تو دلیر شوند ۔ مثنوی

درشتی و نرمی بہم در بہ است ۔ چو رگ زن کہ جراح و مرہم نہ است

درشتی نگیرد خردمند پیش نہ سستی کہ ناقص کند قدر خویش
نہ مر خویشتن را فزونی دہد نہ یکبار تن در زبونی دہد

ایضاً

شبانے با پدر گفت اے خردمند مرا تعلیم کن پیرانہ یک پند
بگفتا نیک مردی کن نہ چندان کہ گردد خیرہ گرگ تیز دندان

حکمت ۱۶ - دو کس دشمن ملک و دین اند - پادشاہ بے حلم و زاہد بے علم * بیت

بر سر ملک مباد آں ملکے فرماندہ
کہ خدا را نبود بندۂ فرماں بردار

حکمت ۱۷ - بادشاہ را باید کہ خشم بر دشمناں نراند - کہ دوستاں را بر و اعتماد نماند - کہ آتش خشم اول در خداوند خشم افتد پس آنگہ زبانہ بخصم رسد یا نہ رسد *

مثنوی

نشاید بنی آدم خاک زاد کہ در سر کند کبر و تندی و باد
ترا با چنیں تندی و سرکشی نپندارم از خاکی از آتشی

قطعہ

در خاک بیلقاں برسیدم بعابدے
گفتم مرا بتربیت از جہل پاک کن

گفتۂ بیرو چو خاک تحمّل کن اے فقیہہ
یا ہر چہ خواندۂ ہمہ در زیرِ خاک کن

حِکمت ۱۸ - بد خُوئے بدستِ دُشمنے گرفتار است - کہ ہر کجا کہ رود از چنگِ عقوبتِ او خلاص نیابد ‹ بیت

اگر ز دستِ بلا بر فلک رود بد خُوئے
ز دستِ خُوئے بدِ خویش در بلا باشد

حِکمت ۱۹ - چوں بینی کہ در سپاہ دُشمن مُفارقت اُفتاد - تو جمع باش - و اگر جمعند - از پریشانیئے خود اندیشہ کن ‹ قطعہ

برو با دوستاں آسودہ بنشیں
چو بینی درمیانِ دُشمناں جنگ
و گر دانی کہ باہم یک زباں اند
کماں را زِہ کن و بر بارہ بر سنگ

حِکمت ۲۰ - دُشمن چوں از ہمہ حیلہا در ماند - سلسلۂ دوستی بجنباند - آنگہ بدوستی کارہا کند - کہ ہیچ دُشمن نتواند ‹

پند ۲۱ - سرِ مار بدستِ دُشمن بکوب - کہ از احدے الحسنین خالی نباشد - اگر دُشمن غالب

آمد - بار کشتی - وگرنه از دشمن برستی ٭ بیت

بروز معرکه ایمن مشو ز خصم ضعیف
که مغز شیر بر آرد چو دل ز جان برداشت

حکمت ۲۲ - خبرے که دانی - که دلے بیازارد
تو خاموش باش تا دیگرے بیارد ٭ بیت

بلبلا مژدهٔ بهار بیار خبر بد بُوم باز گذار

حکمت ۲۳ - بادشاه را بر خیانت کسے
واقف مگردان - مگر آنگه که بر قبول کلی واثق
باشی - وگرنه در هلاک خود مے کوشی ٭ بیت

بسیج سخن گفتن آنگاه کن چو دانی که در کار گیرد سخن

حکمت ۲۴ - هر که نصیحتِ خود رائے میکند -
او خود به نصیحت گرے محتاج است ٭

پند ۲۵ - فریب دشمن مخور - و غرهٔ مداح
مخر - که آن دام زرق نهاده است و این کام
طمع گشاده - احمق را ستایش خوش آید ٭ قطعه

الا تا نشنوی مدح سخن گوے
که اندک مایه نفعے از تو دارد
اگر روزے مرادش بر نیاری
دو صد چندان عیوبت بر شمارد

حکمت ۲۶ - متکلم را تا کسے عیب نگیرد سخنش صلاح نپذیرد ؛ بیت

مشو غرہ بر حسن گفتار خویش
بتحسین ناداں و پندار خویش

حکمت ۲۷ - ہمہ کس را عقل خود بکمال نماید و فرزند خود بجمال ؛ قطعہ

یکے جہود و مسلماں خلاف مے جستند
چنانکہ خندہ گرفت از نزاع ایشانم
بطنز گفت مسلماں گر ایں قبالۂ من
درست نیست خدایا جہود میرانم
جہود گفت بتوریت مے خورم سوگند
وگر خلاف کنم ہمچو تو مسلمانم
گر از بسیط زمیں عقل منعدم گردد
بخود گماں نبرد ہیچکس کہ نادانم

حکمت ۲۸ - دہ آدمی بر سفرۂ بخورند - و دو سگ بر مردارے باہم بسر نبرند۔ حریص با جہانے گرسنہ است - و قانع بنانے سیر۔ حکما گویند - درویشی بقناعت بہ از توانگری ببضاعت ؛ بیت

رودهٔ تنگ بیک گردهٔ نان پُر گردد
بنعمتِ روی زمین پُر نکند دیدهٔ تنگ

مثنوی

پدر چون دورِ عمرش منقضی گشت
مرا این یک نصیحت کرد و بگذشت
که شهوت آتش است از وی بپرهیز
بخود بر آتشِ دوزخ مکن تیز
در آن آتش نداری طاقتِ سوز
بصبر آبی برین آتش زن امروز

حکمت ۲۹ - هر که در حالتِ توانائی نیکی نکند در وقتِ ناتوانی سختی بیند ؞ بیت

بد اختر تر از مردمِ آزار نیست — که روزِ مصیبت کسش یار نیست

پند ۳۰ - هرچه بزود برآید - دیر نپاید ؞

قطعه

خاکِ مشرق شنیده ام که کنند — بچهل سال کاسهٔ چینی
صد بروزی کنند در مردشت — لاجرم قیمتش همی بینی

قطعه

مرغک از بیضه برون آید و روزی طلبد
آدمی زاده ندارد خبر از عقل و تمیز

آنکه ناگاه کسے گشت بچیزے نرسید
وین بتمکین و فضیلت بگذشت از همه چیز
آبگینه همه جا یابی و زاں قدرش نیست
لعل دشوار بدست آید از آنست عزیز

حکمت ۳۱ - کارہا بصبر بر آید و مستعجل بسر در آید ٭ **مثنوی**

بچشم خویش دیدم در بیاباں | کہ مرد آہستہ بگذشت از شتاباں
سمند بادپا از تک فرو ماند | شتربان ہمچناں آہستہ میراند

حکمت ۳۲ - نادان را بہتر از خاموشی نیست و اگر این مصلحت بدانستے نادان نبودے ٭ **قطعہ**

چوں نداری کمال فضل آں بہ | کہ زباں در دہاں نگہداری
آدمی را زباں فضیحہ کند | جوز بے مغز را سبکساری

ایضاً

خرے را ابلہے تعلیم میداد | برو بر صرف کردہ سعی دائم
حکیمے گفتش اے ناداں چہ کوشی | دریں سودا بترس از لوم لائم
نیاموزد بہائم از تو گفتار | تو خاموشی بیاموز از بہائم

ایضاً

ہرکہ تامل نکند در جواب | بیشتر آید سخنش ناصواب
یا سخن آراے چو مردم بہوش | یا بنشیں ہمچو بہائم خموش

حکمت ۳۳ - ہر کہ با داناتر از خود مجادلہ کند - تا بدانند کہ داناست - بدانند کہ نادانست ۔

بیت

چوں در آید بہ از توئے بہ سخن گرچہ بہ دانی اعتراض مکن

حکمت ۳۴ - ہر کہ با بداں نشیند - نیکی نہ بیند ۔

مثنوی

گر نشیند فرشتہ با دیو وحشت آموزد و خیانت و ریو

از بداں جز بدی نیاموزی نکند گرگ پوستین دوزی

حکمت ۳۵ مردماں را عیب نہانی پیدا مکن کہ مر ایشاں را رسوا کنی - و خود را بے اعتماد ۔

حکمت ۳۶ - ہر کہ علم خواند و عمل نکرد بداں ماند - کہ گاو راند - و تخم نیفشاند ۔

حکمت ۳۷ - از تن بیدل طاعت نیاید و پوست بے مغز بضاعت را نشاید ۔

حکمت ۳۸ - نہ ہر کہ در مجادلہ چُست - در معاملہ درست ۔

حکمت ۳۹ - اگر شبہا ہمہ شب قدر بودے شب قدر بے قدر بودے - بیت

گر سنگ ہمہ لعل بدخشاں بودے پس قیمت لعل و سنگ یکساں بودے

حکمت ۴۰ - نه هر که بصورت نکوست سیرت زیبا دروست ॥ قطعه

توان شناخت بیک روز از شمائل مرد
که تا کجاش رسیدست پایگاه علوم
ولی ز باطنش ایمن مباش و غره مشو
که خبث نفس نگردد بسالها معلوم

حکمت ۴۱ - هر که با بزرگان ستیزد - خون خود بریزد ॥ قطعه

خویشتن را بزرگ می بینی — راست گفتند یک دو بیند لوچ
زود بینی شکسته پیشانی — تو که بازی بسر کنی با قوچ

حکمت ۴۲ - پنجه افگندن با شیر و مشت زدن بر شمشیر کار خردمندان نیست ॥ بیت

جنگ و زور آوری مکن با مست — پیش سرپنجه در بغل نه دست

حکمت ۴۳ - ضعیفی که با قوی دلاوری کند - یار دشمن است در هلاک خویش ॥ قطعه

سایه پرورده را چه طاقت آن — که رود با مبارزان بقتال
سست بازو بجهل می فگند — پنجه با مرد آهنین چنگال

حکمت ۴۴ - هر که نصیحت نشنود - سر ملامت شنیدن دارد ॥ بیت

چوں نباید نصیحتت درگوش ۔ اگرت سرزنش کنم خاموش

حکمت ۴۵ ۔ بے ہنراں ہنرمند را نتوانند دید ۔ چنانکہ سگانِ بازاری سگ صید را مشغلہ بر آرند ۔ و پیش آمدن نگذارند ۔ یعنی سفلہ چوں بہنر با کسے بر نباید ۔ بخبثش در پوستیں افتد +

بیت

کند ہر آینہ غیبت حسود کوتہ دست
کہ در مقابلہ گنگش بود زبانِ مقال

حکمت ۴۶ ۔ اگر جورِ شکم نبودے ہیچ مرغ در دام نیفتادے ۔ بلکہ صیاد خود دام ننہادے +

بیت

شکم بند دست است و زنجیر پاے
شکم بندہ نادر پرستد خداے

حکمت ۴۷ ۔ حکیماں دیر دیر خورند ۔ و عابداں نیم سیر ۔ و زاہداں تا سدِّ رمق ۔ و جواناں تا طبق بر گیرند ۔ و پیراں تا عرق کنند ۔ اما قلندراں چنداں خورند ۔ کہ در معدہ جاے نفس نماند ۔ و بر سفرہ روزیِ کس

بیت

اسیر بندِ شکم را دو شب نگیرد خواب
شبے ز معدۂ گرسنگی شبے ز دلتنگی

حکمت ۴۸ - ہر کرا دشمن در پیش است اگر نکشد - دشمن خویش است ۞ بیت

سنگ در دست و مار بر سر سنگ
نکند مرد ہوشیار درنگ

دگر وجہے بر خلافِ ایں مصلحت دیدہ اند و گفتہ اند - کہ در کشتنِ بندیاں تامل اولیٰ تر است - بحکم آنکہ اختیار باقیست - تواں کشت و تواں بخشید - امّا اگر بے تامل کشتہ شود - محتمل است کہ مصلحتے فوت گردد - کہ تدارک مثلِ آں ممتنع باشد۔ مثنوی

نیک سہل است زندہ بیجاں کرد
کشتہ را باز زندہ نتواں کرد
شرطِ عقل است صبر تیر انداز
کہ چو رفت از کماں نیاید باز

حکمت ۴۹ - جوہر اگر در خلاب افتد - ہماں نفیس است - و غبار اگر بر فلک رود - ہمچناں خسیس ۞ استعداد بے تربیت دریغ است - و تربیت نامستعد ضائع ۞ خاکستر نسبتے عالی دارد - کہ آتش جوہرِ علویست - چوں بنفسِ خود ہنرے ندارد - با خاک برابر است ۞ قیمتِ شکر نہ از نے است کہ آں خود خاصیتِ وے است ۞

مثنوی

چو کنعان را طبیعت بی‌هنر بود   پیمبرزادگی قدرش نیفزود
هنر بنما اگر داری نه گوهر   گل از خارست و ابراهیم از آزر

حکمت ۵۰ - مشک آنست که خود ببوید نه که عطار بگوید * دانا چون طبلهٔ عطار است خاموش و هنرنمای - و نادان چون طبل غازی بلند آواز و میان تهی * **قطعه**

عالم اندر میانهٔ جهال   مثلی گفته‌اند صدیقان
شاهدی در میان کوران است   مصحفی در کنشت زندیقان

حکمت ۵۱ - دوستی را که بعمری فراچنگ آرند نشاید که بیک نفس بیازارند * **بیت**

سنگی بچند سال شود لعل پاره‌ای   زنهار تا بیک نفسش نشکنی بسنگ

حکمت ۵۲ - عقل در دست نفس چنان گرفتارست که مرد عاجز در دست زن گربز * **بیت**

در خرمی بر سرایی ببند   که بانگ زن از وی برآید بلند

حکمت ۵۳ - رای بی قوت مکر و فسون است و قوت بی رای جهل و جنون * **بیت**

تمیز باید و تدبیر و رای وانگه ملک   که ملک و دولت نادان سلاح جنگ خداست

حکمت ۵۴ - جوانمردی که بخورد و بدهد به از عابدی که روزه دارد و بنهد * هر که ترک شهوت از بهر قبول خلق داده است - از شهوتی حلال در شهوتی حرام افتاده است * بیت
عابد که نه از بهر خدا گوشه نشیند بیچاره در آئینهٔ تاریک چه بیند

حکمت ۵۵ - اندک اندک خیلی شود - و قطره قطره سیلی گردد - یعنی آنانکه دست قدرت ندارند - سنگ خرده نگاه دارند - تا بوقت فرصت دمار از دماغ خصم برآرند * بیت
اندک اندک بهم شود بسیار دانه دانه است غله در انبار

حکمت ۵۶ - عالم را نشاید - که سفاهت از عامی بحلم درگذارد - که هر دو طرف را زیان دارد - که هیبت این کم شود - و جهل آن مستحکم * بیت
چو با سفله گوئی بلطف و خوشی فزون گرددش کبر و گردن کشی

حکمت ۵۷ - معصیت از هر که صادر شود ناپسندیده است و از علما ناخوب تر - که علم سلاح جنگ شیطان است و خداوند سلاح را چون باسیری برند - شرمساری بیش برد * مثنوی
عامی نادان پریشان روزگار به ز دانشمند ناپرهیزگار

کاں بنا بینائی از راہ او فتاد — ویں دو چشمش بود و در چاہ او فتاد

حکمت ۵۸ - جاں در حمایت یکدم است و دنیا وجودے میان دو عدم - دین بدنیا مفروش کہ دین بدنیا فروشاں خرانند - یوسف بفروشند تا چہ خرند - بیت

بقول دشمن پیمان دوست بشکستی
ببیں کہ از کہ بریدی و با کہ پیوستی

حکمت ۵۹ - شیطاں با مخلصاں برنمے آید - و سلطاں با مفلساں - مثنوی

وامش مدہ آنکہ بے نماز است — گرچہ دہنش ز فاقہ باز است
کو فرض خدا نمے گذارد — از قرض تو نیز غم ندارد

حکمت ۶۰ - ہر کہ در زندگی نانش نخورند - چوں بمیرد - نامش نبرند - لذت انگور بیوہ داند - نہ خداوند میوہ - یوسف صدیق علیہ السلام در خشک سالئے مصر سیر نخورد ے - تا گرسنگاں را فراموش نکند - مثنوی

آنکہ در راحت و تنعم زلیست — او چہ داند کہ حال گرسنہ چیست
حال درماندگاں کسے داند — کہ باحوال خویش در ماند

قطعہ

اے کہ بر مرکب تازندہ سواری ہشدار

کہ خرِ خارکش مسکیں در آب و گل است
آتش از خانۂ ہمسایہ درویش مخواہ
کانچہ از روزنِ او میگذرد دود دل است

پند ۶۱ - درویش ضعیف را در تنگیِ خشک حال مپرس کہ چونی؟ الا بشرط آنکہ مرہم بہ ریش نہی؛ درہم در پیش ﴿ قطعہ

خرے کہ بینی و بارش بگل در افتادہ
ز دل برو شفقت کن ولے مرو بسرش
کنوں کہ رفتی و پرسیدیش کہ چوں افتاد
میاں ببند و چو مرداں بگیر دُمِ خرش

حکمت ۶۲ - دو چیز محالِ عقل است - خوردن بیش از رزق مقسوم - و مردن پیش از وقت معلوم ﴿ قطعہ

قضا دگر نشود ور ہزار نالہ و آہ | بشکر یا بشکایت بر آید از دہنے
فرشتہ کہ وکیل است بر خزائنِ باد | چہ غم خورد کہ بمیرد چراغ بیوہ زنے

حکمت ۶۳ - اے طالبِ روزی! بنشیں - کہ بخوری - و اے مطلوبِ اجل! مرو - کہ جاں نبری ﴿

قطعہ

جہد رزق ار کنی و گر نکنی | برساند خدائے عز و جل

ور روی در دهان شیر و هژبر   نخورندت مگر بروز اجل

حکمت ۶۴ - بی نانهاده دست نرسد - و نهاده هر کجا که هست - برسد * بیت

شنیده که سکندر برفت در ظلمات
بچند محنت و آنگه نخورد آب حیات

حکمت ۶۵ - صیاد بی روزی در دجله ماهی نگیرد - و ماهی بی اجل در خشکی نمیرد * بیت

مسکین حریص در همه عالم همی رود
او در قفای رزق و اجل در قفای او

حکمت ۶۶ - توانگر فاسق کلوخ زر اندود است و درویش صالح شاهد خاک آلود - این دلق موسی است مرقع - و آن ریش فرعون مرصع * شدت نیکان روی در بلندی دارد - و دولت بدان سر در نشیب * قطعه

هر کرا جاه و دولت است بدان   خاطر خسته در نخواهد یافت
خبرش ده که هیچ دولت و جاه   بسرای دگر نخواهد یافت

حکمت ۶۷ - حسود از نعمت حق بخیل است و بنده بی گناه را دشمن * قطعه

مردکی خشک مغز را دیدم   رفته در پوستین صاحب جاه

گفتم اے خواجہ گر تو بدبختی مردم نیک بخت را چہ گناہ

قطعہ

الا تا نخواہی بلا بر حسود کہ آں بخت برگشتہ خود در بلاست
چہ حاجت کہ با وے کنی دشمنی کہ وے را چنیں دشمنے در قفاست

حکمت ۶۸ - تلمیذ بے ارادت عاشق بے زر است و روندہ بے معرفت مرغ بے پر۔ و عالم بے عمل درخت بے بر۔ و زاہد بے علم خانۂ بے در + مراد نزول قرآں تحصیل سیرت خوب است نہ ترتیل سورۂ مکتوب عامیٔ متعبد پیادہ رفتہ است۔ و عالم متہاون سوار خفتہ + عاصیٔ کہ دست بردارد بہ از عابدے کہ عجب در سر دارد + بیت

سرہنگ لطیف خوے دلدار بہتر ز فقیہ مردم آزار

حکمت ۶۹ - یکے را گفتند۔ کہ بے عمل بچہ ماند؟ گفت بزنبور بے عسل + بیت

زنبور درشت بے مروت را گوے
بارے چہ عسل نمے دہی نیش مزن

حکمت ۷۰ - دو کس را حسرت از دل نرود و پائے تغابن از گل بر نیاید۔ تاجرے کشتی شکستہ و وارثے با قلندراں نشستہ قطعہ

پیش درویشاں بود خونت مباح | گر نباشد درمیاں مالت سبیل
یا مرو با یار ازرق پیرہن | یا بکش بر خان و ماں انگشت نیل
یا مکن با پیلباناں دوستی | یا طلب کن خانۂ درخورد پیل

حکمت ۱۷ - خلعتِ سلطاں اگرچہ عزیز است جامۂ خلقانِ خود از آں بعزت تر۔ و خوان بزرگاں اگرچہ لذیذ است۔ خردہ انبانِ خویش از آں بلذت تر ❖ **بیت**

سرکہ از دسترنج خویش وترہ | بہتر از نانِ دہ خدا و برہ

حکمت ۲۷ - خلاف رائے صواب است۔ و نقضِ عہدِ اولوالالباب - دارو بگماں خوردن - و راہِ نادیدہ بے کارواں رفتن ❖ امام مرشد الغزالی را (رحمۃ اللہ علیہ) پرسیدند - کہ چگونہ رسیدی بدیں مرتبۂ علوم ؟ گفت - ہرچہ ندانستم بہ پرسیدن آں ننگ نداشتم ❖ **قطعہ**

امیدِ عافیت آنگہ بود موافقِ عقل
کہ نبض را بہ طبیعت شناس بنمائی
بپرس ہرچہ ندانی کہ ذُلّ پرسیدن
دلیلِ راہ تو باشد بعز دانائی

حکمت ۳۷ - ہر آنچہ دانی کہ ہر آئینہ معلوم

تو خواہد شُد - پس سببِ آں تعجیل مکن کہ ہیبت
سلطنت را زیاں دارد ۞ قطعہ

چو لقماں دید کاندر دستِ داوُدؑ ہمے آہن بمعجز موم گردد
نپُرسیدش چہ مے سازی کہ دانست کہ بے پُرسیدنش معلوم گردد

حکمت ۷۴ - یکے از لوازمِ صُحبت آں است
کہ خانہ بپردازی - تا با خانۂ خُدا درسازی ۞ قطعہ

حکایت برمزاجِ مستمع گوے اگر دانی کہ دارد با تو میلے
ہر آں عاقل کہ با مجنوں نشیند نگوید جُز حدیثِ حُسنِ لیلے

حکمت ۷۵ - ہر کہ با بداں نشیند - اگر طبیعت
ایشاں درو ے اثر نکند - بفعلِ ایشاں متہم گردد
چنانکہ اگر مردے بخرابات رود بنماز کردن منسوب
شود بخمر خوردن ۞ مثنوی

رقم بر خود بناداں کشیدی کہ ناداں را بصحبت برگزیدی
طلب کردم ز دانایاں یکے پند مرا گفتند با ناداں مپیوند
کہ گر صاحب تمیزی خر نمائی وگر نادانی احمق تر نمائی

حکمت ۷۶ - حلیم شُتر چنانکہ معلوم است
اگر طفلے مہارش گیرد و صد فرسنگ برد - گردن
از متابعتِ او نہ پیچد - امّا اگر راہے ہولناک پیش
آید - کہ موجبِ ہلاک باشد - و طفل آنجا بنادانی

خواہد رفتن - زمام از کفش در گسلاند - و بیش متابعت نکند - کہ ہنگام درشتی ملاطفت مذموم است و گویند دشمن بملاطفت دوست نگردد - بلکہ طمع زیادت کند ۰ قطعہ

کسے کہ لطف کند با تو خاک پایش باش
وگر ستیزہ کند در دو چشمش آگن خاک
سخن بلطف و کرم با درشتخوے مگوے
کہ زنگ خوردہ نگردد بنرم سوہاں پاک

حکمت ۷۷ - ہر کہ در پیش سخن دیگراں افتد - تا مایہ فضلش بدانند - مایہ جہلش معلوم کنند ۰ قطعہ

ندہد مرد ہوشمند جواب
مگر آنگہ کزو سوال کنند
گرچہ بر حق بود فراخ سخن
حمل دعویش بر محال کنند

حکمت ۷۸ - ریشے درون جامہ داشتم - شیخ رحمۃ اللہ علیہ ہر روز بپرسیدے کہ ریشت چون است؟ و نپرسیدے کہ کجاست؟ دانستم کہ ازاں احتراز میکند - کہ ذکر ہر عضوے روا نباشد ۰ و خردمنداں گفتہ اند - ہر کہ سخن بسنجد از جواب نرنجد ۰ قطعہ -

تا نیک ندانی کہ سخن عین صواب است
باید کہ بگفتن دہن از ہم نگشائی
گر راست سخن باشی و در بند بمانی
بہ زانکہ دروغت دہد از بند رہائی

حکمت ۷۹ - دروغ گفتن بضربت لازب ماند

اگرچہ جراحت درست شود - نشاں بماند - چوں برادران یوسف علیہ السلام بہ دروغ گفتن موسوم شدند - پدر را بر راست گفتن ایشاں اعتماد نماند۔

قطعہ

دروغے نگیرند صاحبدلاں ۔ بر آنکس کہ پیوستہ گفت است راست
اگر مشتہر شد کسے در دروغ ۔ اگر راست گوید تو گوئی خطاست

ایضاً

کسے را کہ عادت بود راستی ۔ خطائے کند در گذارند ازو
وگر نامور شد بقول دروغ ۔ دگر راست باور ندارند ازو

حکمت ۸۰ - اجل کائنات از روئے ظاہر آدمی است - و اذل موجودات سگ - و باتفاق خردمنداں سگ حق شناس بہ از آدمیٔ ناسپاس۔

قطعہ

سگے را لقمۂ ہرگز فراموش ۔ نگردد ورزنی صد نوبتش سنگ

وگر عمرے نوازی سفلہ را   بکمتر چیز آید با تو در جنگ

حکمت ۸۱ - از نفس پرور ہنر وری نیاید - و بے ہنر سروری را نشاید *

مثنوی

مکن رحم بر گاؤ بسیار خوار   کہ بسیار خوار است بسیار خوار

چو گاؤ ار ہمے بایدت فربہی   چو خر تن بجور کسان در دہی

حکمت ۸۲ - در انجیل آمدہ است - کہ اے فرزند آدم ! اگر توانگری دہمت مشتغل شوی بمال از من - و اگر درویش کنمت - تنگدل نشینی - پس حلاوت ذکر من کجا دریابی - و بہ عبادت من کے شتابی ؟

قطعہ

گہ اندر نعمتی مغرور و غافل

گہ اندر تنگدستی خستہ و ریش

چو در سرا و ضرا حالت اینست

ندانم کے بحق پردازی از خویش

حکمت ۸۳ - ارادت بیچوں یکے را از تخت شاہی فرو آرد - و دیگرے را در شکم ماہی نکو دارد -

بیت

وقت است خوش آن را کہ بود ذکر تو مونس

ور خود بود اندر شکم حوت چو یونس

حکمت ۸۴ - اگر تیغ قهر برکشد - نبی و ولی سر درکشند - و اگر غمزهٔ لطف بجنباند - بدان را به نیکان در رساند ॰ **قطعه**

گر به محشر خطاب قهر کند　انبیا را چه جای معذرت است
پرده از روی لطف گو بردار　کاشقیا را امید مغفرت است

حکمت ۸۵ - هرکه بتادیب دنیا راهِ صواب نگیرد - بتعذیب عقبیٰ گرفتار آید ॰ **بیت**

پند است خطاب مهتراں آنگه بند
چوں پند دہند و نشنوی بند نهند

حکمت ۸۶ - نیکبختاں بحکایات و امثال پیشینیاں پند گیرند از آں پیش که پسینیاں بواقعهٔ ایشاں مثل زنند - دزداں دست کوته نکنند - تا دستِ شاں کوته کنند ॰ **قطعه**

نرود مرغ سوئے دانه فراز　چوں دگر مرغ بیند اندر بند
پند گیر از مصائبِ دگراں　تا نگیرند دیگراں ز تو پند

حکمت ۸۷ - آں را که گوشِ ارادت گراں آفریده اند - چوں کند ؟ که بشنود - و آں را که کمند سعادت کشاں میبرد - چه کند ؟ که نرود ॰ **قطعه**

شب تاریک دوستانِ خدائے　مے بتابد چو روز رخشنده

ویں سعادت بزور بازو نیست تا نہ بخشد خدائے بخشندہ

رباعی

از تو بکہ نالم کہ دگر داور نیست
وز دست تو ہیچ دست بالاتر نیست
آں راکہ تو رہبری کنی گم نشود
وآں راکہ تو گم کنی کسے رہبر نیست

حکمت ۸۸ - گدائے نیک سرانجام بہ از پادشاہے بد فرجام۔ بیت

غمے کز پیش شادمانی بری بہ از شادیے کز پسش غم خوری

حکمت ۸۹ - خدائے عزّ و جل مے بیند و مے پوشد - و ہمسایہ نمے بیند و مے خروشد۔

بیت

نعوذ باللہ اگر خلق غیب داں بودے
کسے بحال خود از دست کس نیاسودے

حکمت ۹۰ - زر از معدن بکان کندن بدر آید و از دست بخیل بجان کندن۔ قطعہ

دوناں نخورند و گوش دارند گویند امید بہ کہ خوردہ
فردا بینی بکام دشمن زر ماندہ و خاکسار مردہ

حکمت ۹۱ - ہر کہ بر زیر دستاں نہ بخشاید

ضعیفانے زبردستاں گرفتار آید ۔ **مثنوی**

نہ ہر بازو کہ در وے قوتے ہست — بمردی عاجزاں را بشکند دست
ضعیفاں را منہ بر دل گزندے — کہ درمانی بجور زورمندے

حکمت ۹۲ ۔ عاقل چوں خلاف درمیاں آید ۔ بجہد ۔ و چوں صلح بیند لنگر بنہد ۔ کہ آنجا سلامت بر کران است ۔ و اینجا حلاوت درمیاں ۔

حکمت ۹۳ ۔ درویشے در مناجات میگفت ۔ یارب ! رحمت کن بر بداں ۔ کہ بر نیکاں خود رحمت کردہ ۔ کہ ایشاں را نیک آفریدہ ۔

حکمت ۹۴ ۔ گویند اول کسیکہ علم بر جامہ کرد ۔ و انگشتری در دست چپ نہاد ۔ جمشید بود ۔ گفتندش ۔ چرا زینت بچپ دادی ؟ و فضیلت مر راست راست ۔ گفت ۔ راست را راستی تمام است ۔ **قطعہ**

فریدوں گفت نقاشان چیں را — کہ پیرامون خرگاہش بدوزند
بداں را نیک دار اے مرد ہشیار — کہ نیکاں خود بزرگ و نیک روزند

حکمت ۹۵ ۔ دو کس مردند ۔ و حسرت بہ بردند ۔ یکے آنکہ داشت و نخورد ۔ دیگر آنکہ دانست و نکرد ۔ **قطعہ**

کس نہ داند بخیل فاضل را — کہ نہ در عیب گفتنش کوشد
ور کریمے دو صد گنہ دارد — کرمش عیبہا فرو پوشد

اِنتخاب از کیمیائے سعادت

رُکنِ اوّل در عبادات

اَصلِ اوّل در اِعتقاد

ہرکہ مسلماں شود - اوّل بروے واجب آن اشت - کہ معنیٔ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ یعنی معبودے نیست - جزُ خدا و محمدؐ رسولِ خدا شت - کہ بزبان گفت - بدِل بداند و باور کند - چنانکہ ہیچ شک را بداں راہ نبود ؛

خُدائے پاک

بدانکہ تو آفریدۂ - و تُرا آفریدگارے اشت -

کہ آفریدگارِ ہمہ عالم و ہرچہ در عالم است ۔ او ست ۔ یکے است ۔ کہ او را شریک و انباز نیست ۔ یگانہ است ۔ کہ او را ہمتا نیست ہمیشہ بُوَد است ۔ کہ ہستیِ او را ابتدا نیست ۔ و ہمیشہ باشد ۔ کہ وُجُودِ او را آخر نیست ۔ و ہستیِ او در ازل و ابد واجب است ۔ کہ نیستی را بآں راہ نیست ۔ ہستیِ وَے بذاتِ خوُد است کہ وے را ہیچ سبب نیاز نیست ۔ و ہیچ چیز از وے بے نیاز نیست ۔ بلکہ قیامِ او بخُود است و قیامِ ہمہ چیز ہا بوَے است ۔

او را در ہیچ کالبُد فرود آمدن نیست ۔ و ہیچ چیز مانندِ وَے نیست ۔ او را صُورت نیست چندی و چونی و چگونی را بوَے راہ نیست ۔ ہرچہ در خیال آید و بخاطر گذرد ۔ او از آں پاک است ۔ خُردی و بُزرگی و مقدار را بآں راہ نیست ۔ او را با ہیچ جسم پیوند نیست ۔ امرُوز ہم بآں صفت است ۔ کہ در ازل بُود ۔ پیش از آنکہ عرش را آفریدہ ۔ و ابد ہمچناں خواہد بُود ۔ کہ تغیُّر و گردش را بوَے و بصفاتِ وَے

راہ نیست - باآنکہ از صفاتِ ہمہ آفریدگاں منزہ است - دریں جہاں دانستنی است - و درآں جہاں دیدنی - چنانکہ دریں جہاں بیچون و بیچگون دانند - او را درآں جہاں بیچون و بیچگوں بینند - کہ آں دیدار از جنسِ دیدارِ ایں جہاں نیست *

باآنکہ مانندِ ہیچ چیز نیست - برہمہ چیزہا قادر است - و توانائیِ او بر کمال است - کہ ہیچ عجز و نقصان و ضعف را بوے راہ نیست ہرچہ ہست در قبضۂ قدرتِ اوست - و بدستِ ہیچکس جز وے ہیچ نیست - و اورا در آفرینش ہیچ یار و انباز نیست *

وے داناست - و دانش او بہمہ چیزہا محیط است - تاآنکہ عددِ ریگ بیاباں و برگ درختاں و اندیشہ دِلہا و ذرہاے ہوا در علمِ وے ہمچناں مکشوف است - کہ عددِ آسمانہا *

ہرچہ در عالم است - ہمہ بخواست - و ارادتِ وے است - جز آنکہ او خواہد - در وجود نیاید - ہرچہ او بخواہد کہ بشود ہیچ چیز دفع آں نتواند کرد ہرچہ ہست - و ہرچہ بود - و ہرچہ باشد ہمہ بہ

تدبیر و تقدیر اوست ٭

چنانکہ داناست - بینا و شنواست و دور و نزدیک در شنوائیِ وے برابر - تاریکی و روشنائی در بینائیِ وے یکے - آوازِ پاے مورچہ کہ در شب تاریک بود - از شنوائیِ وے بیروں نبود - و رنگ و صورتِ کرمے کہ در تحت الثرےٰ بود - از دیدارِ وے بیروں نباشد ٭

فرمانِ وے بر ہمہ خلق واجب است - و خبرِ وے از ہرچہ خبر دادہ - راست است - وعدہ و وعیدِ وے حق است - قرآن و توریت و انجیل و زبور و ہمہ کتب پیغمبراں سخنِ وے است ٭

عالم و ہرچہ در عالم است - ہمہ آفریدۂ وے است - ہرچہ آفرید - چناں آفرید کہ از آں بہتر و نیکوتر نباشد ٭

عالم کہ آفرید - از دو جنس آفرید - عالمِ اجسام و عالمِ ارواح - از عالمِ اجسام منزل گاہ روحِ آدمیاں ساخت - تا زادِ آخرت دریں عالم برگیرند - و ہر کسے را مدتے تقدیر کرد - کہ دریں عالم باشد و آخرِ آں مدت اجلِ او باشد - کہ زیادت و

نقصاں را باں راہ نباشد - وچوں اجل در آید
جاں را از تن جدا کنند - و در قیامت کہ روزِ
حساب و مکافات است جاں را باز بکالبد دہند
و ہمہ را بر انگیزند - ہر کسے کردار ہائے خود بینند
در نامہ نوشتہ - کہ ہرچہ کردہ باشد - ہمہ بیادِ
وَے دہند - و بمقدار اطاعت و معصیت او را
معلوم گرداند - بترازوئے کہ شائستۂ آں کار
باشد - و آں ترازو بترازوئے ایں جہاں نماند - آنگاہ
ہمہ را بر صراط گذر فرماید - و صراط باریک تر است
از موئے - و تیز تر است از شمشیر - ہر کہ دریں
عالم بر صراط مستقیم راست ایستادہ باشد بآسانی
برآں صراط بگذرد - ہر کہ راہِ راست نداشتہ
باشد - بر صراط راہ نیابد - و در دوزخ افتند
بر صراط ہمہ را بدارند و بپرسند - از ہرچہ کردہ
باشد - و حقیقت صدق از صادقاں طلب کنند -
و منافقاں و مرائیاں را تشویر دہند - و فضیحت
کنند - گروہے را بے حساب بہ بہشت برند - و
گروہے را بآسانی حساب کنند - و گروہے را
بدشواری - و بآخر جملہ کفار را بدوزخ فرستند - کہ ہرگز

خلاص نیابند - و مطیعاں و مسلماناں را بہ بہشت بفرستند - و عاصیاں را بہ دوزخ - ہر کہ شفاعت انبیا و بزرگاں را دریابد عفو کنند - و ہر کیرا شفاعت نبود - بدوزخ برند - و بر مقدار گناہ وے عقوبت کنند - و بآخر بہ بہشت برند ‏‏*

پیغمبر

چوں ایزد تعالےٰ چنیں تقدیر کردہ - کہ احوال و اعمال آدمی بعضے سبب شقاوت او بود - و بعضے سبب سعادت وے - آدمی آں را از خود نتواند شناخت - بحکم فضل و رحمت خود پیغمبراں را بیافرید و بفرستاد - تا کسانے را کہ در ازل حکم بکمال سعادت ایشاں کردہ بود - ازیں راز آگاہ کنند - و ایشاں را پیغام داد و بخلق فرستاد - تا راہ سعادت و شقاوت ایشاں آشکارا کنند - تا ہیچکس را بر خدا حجت نماند - پس بآخر ہمہ رسول ما را صلی اللہ علیہ وسلم بخلق فرستاد - و نبوت وے بدرجہ کمال رسانید - کہ ہیچ زیادت را بآں راہ نبود - و بایں سبب او را خاتم انبیا کرد - کہ بعد از وے ہیچ پیغمبر

نباشد و ہمہ خلق را از جن و انس بمتابعت او فرمود و او را سید ہمہ پیغمبراں گردانید ۞

اصل دوم در طلب علم

رسول خدا صلی اللہ علیہ و سلم فرمودہ است کہ جستن علم فریضہ است - بر جملۂ مسلماناں و علما اختلاف کردہ اند دریں کہ ایں علم چہ علم است - متکلماں گویند - کہ ایں علم کلام است - کہ معرفت حق تعالے بدیں حاصل آید - فقہا گویند - کہ ایں علم فقہ است - کہ حلال از حرام بایں جدا تواں کرد - محدثاں گویند کہ علم کتاب و سنت است کہ اصل علوم شرعیہ ایں است - صوفیاں میگویند - کہ علم احوال دل است - کہ راہ بندہ بحق تعالے اول وے است - و اختیار ما آں است کہ بیک علم مخصوص نیست - و ایں ہمہ علم نیز واجب نیست لیکن ایں را تفصیلے است کہ ایں اشکال بآں خیزد - بداں کہ ہر کہ مثلاً چاشتگاہ مسلماں شود یا بالغ - ایں ہمہ علمہا آموختن بر وے واجب نشود - بلکہ در آں وقت

واجب شود بروئے معنئے کلمہ۔ بعد ازیں دو نوع از علم واجب شدن گیرد۔ یکے بدل تعلق دارد۔ و یکے باعمالِ جوارح ۔ آنکہ باعمالِ جوارح تعلق دارد۔ بدو قسم باشد۔ یکے کردنی است کہ مسائلِ نماز و روزہ و غیرِ آں بیاموزد و بداند۔ و اگر پیشہ دارد۔ علمِ آں پیشہ بروئے واجب شود۔ دوم علمِ ناکردنی است کہ بداند حرام چیست و نامحرم کیست ۔ و علمے کہ بدل تعلق دارد۔ دو جنس است۔ یکے باحوالِ دل تعلق دارد۔ و مثالِ آں ایں بود کہ بداند۔ حقد و حسد و کبر و یکے گمان بد بردن حرام است و امثالِ ایں۔ و ایں فرضِ عین باشد بر ہمہ کس۔ کہ ہیچ کس از چنیں معانی خالی نباشد۔ و جنسِ دوم ۔ کہ باعتقاد تعلق دارد آں بود۔ کہ در اعتقاد شکے پدید آید۔ باید آں شک از دل دور کند۔ ہرگاہ کہ آں شک در اعتقادے باشد۔ کہ واجب بود در اصلِ خویش۔ یا در اعتقادے کہ شک در آں روا نہ بود ۔

اصلِ سوم در طہارت

در کلام مجید است۔ کہ خدا[1] تعالےٰ پاکاں را دوست دارد۔ و رسول صلّی اللہ علیہ وسلّم فرمود۔ کہ پاکی[2] نیمہٴ ایمان است۔ و بنائے مسلمانی بر پاکی است۔ پس گمان مبر کہ ایں ہمہ فضل و بزرگی پاکی را است۔ کہ در تن و جامہ باشد باستعمال آب۔ بلکہ پاکی بر چہار طبقہ است۔ طبقہٴ اوّل پاکئے سِرِّ دل است از ہرچہ جُز حق تعالےٰ است۔ چنانچہ حق تعالےٰ گفت۔ بگو[4] اللہ۔ پس بگذار آنہا را۔ و مقصود ازیں آن است کہ تا چوں دل از غیر حق تعالےٰ خالی شود۔ بحق تعالےٰ مشغول و مستغرق شود۔ و ایں درجہٴ ایمان صدیقان است طبقہٴ دُوم پاکئے ظاہر دل است از اخلاق پلید۔ چوں حسد و کبر و ریا و حرص و عداوت و رعونت

---

[1] وَاللّٰہُ یُحِبُّ الْمُطَّھِّرِیْنَ [2] اَلطُّھُوْرُ شَطْرُ الْاِیْمَانِ [3] بُنِیَ الدِّیْنُ عَلَی النَّظَافَۃِ [4] قُلِ اللّٰہُ ثُمَّ ذَرْھُمْ

و غیر آں - تا آراستہ شود باخلاق پاک و پسندیدہ - چوں تواضع و قناعت و توبہ و صبر و خوف و رجا و محبت و غیر آں - و ایں درجۂ ایمان متقیان است * طبقۂ سوم پاکئ جوارح و اندامہائے تن است از معاصی چوں غیبت و دروغ و حرام خوردن و خیانت کردن و در نامحرم نگریستن و غیر آں - تا آراستہ شود بادب و فرمانبرداری در ہمہ کارہا - و ایں درجۂ پارسایان است * طبقۂ چہارم پاک داشتن تن و جامہ است از پلیدیہا - تا جملہ تن آراستہ شود برکوع و سجود و ارکان نماز - و ایں درجۂ پاکئ مسلمانان است - کہ فرق میان مسلمان و کافر در معاملہ بایں نماز است و ہر یک ازینہا یک نیمۂ ایمان است - پس بایں وجہ معلوم شود کہ در ہمہ طبقہائے ایمان پاکی یک نیمہ ایمان است *

اوّل - طہارت از نجاست - بدانکہ جمادات ہمہ پاک است - مگر شرابے کہ مستی کند - کہ اندک و بسیار آں پلید است - و ہر چہ جانور است - ہمہ پاک

است - مگر سگ و خوک و آں جانورے کہ بمیرد پلید است - مگر چہار چیز - آدمی - ماہی - ملخ و ہرچہ او را خون در تن - واں نیست - چوں مگس و کژدم و زنبور و کرم کہ در طعام افتد - و ہرچہ در باطن جانوراں مستحیل گردیدہ شود - ہمہ پلید است - مگر آنچہ اصل جانوراں باشد چوں خایہ مرغ و کرم ابریشم - و ہرچہ گردیدہ نباشد - چوں عرق و اشک - پاک است - و ہرچہ پلید است - باآں نماز نشاید ❋

دوم - طہارت از حدث است - و در آں پنج چیز بباید دانست - آداب قضاے حاجت - استنجا وضو - غسل - تیمم ❋

سوم - طہارت از فضلات تن است - و آں دو نوع است ❋

نوع اول - شوخہا ست - و آں درمیان موے سر و محاسن باشد - کہ بشانہ و آب و گِل و گرماہ زائل باید کرد - اگر در گوشہ چشم گرد آید وقت وضو باانگشت پاک باید کرد - و اگر در گوش باشد چوں از گرماہ برآید آں را تعہد باید کرد - و

اگر در بینی و بن دندان بود از زردی - بمسواک
و مضمضه و استنشاق ببرد - و اگر بر پشت انگشتان
و پشت پاے و پاشنه گرد آید یا در سر ناخن و
برہمه تن بود - ازالت این همه سنت است ۔
نوع دوم پاکی از فضلات است - و آن هفت
است - اول موے سر است - و ستردن آن
اولی - مگر اہل شرف یعنی سادات علوی را
اما یکطرفه ستردن و بر جاے موے پراگنده گذاشتن
بر عادت لشکریان مکروه است - و از آن نهی
آمده - دوم موے بروت بالب راست داشتن
سنت است و فرو گذاشتن نهی است - سوم
موے زیر بغل در هر چهل روز کندن سنت
است - چون در ابتدا عادت کند - آسان شود
و اگر عادت نکرده باشد - ستردن اولی تر -
تا خود را تعذیب نکرده باشد - چهارم موے زیر
ناف و ازالۂ آن بستردن سنت است - و باید
که از چهل روز تاخیر نکند - پنجم ناخن قطع کردن
است تا شوخ در آن نگیرد و ششم ناف بریدن
است - و آن در وقت ولادت بود - هفتم ختنه کردن

فصل چہارم در نماز

نماز ستونِ دینِ مسلمانی و بنیادِ دین است - و پیشتر و سیدِ ہمہ عبادت ہا است - ہر کہ ایں پنج نمازِ فریضہ بشرطِ خود و بوقتِ خود بجا آورد - عہدے ببست آمد او را باحق تعالیٰ کہ در امان و حمایت آں باشد - و چوں از کبائر دست بداشت - ہر گناہِ دیگر کہ بروے رود - ایں پنج نمازِ کفارتِ آں باشد - رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت - مثلِ ایں پنج نماز چوں جوئے آب روان است کہ بدرِ سرائے کسے میگذرد و او ہر روز پنج بار خود را باں مے شوید - چہ گمان بود کہ بر وے ہیچ شوخ بماند ؟ گفتند - نے یا رسول اللہ - گفت - ایں پنج نماز گناہ را ہمچناں ببرد - کہ آب شوخ را - و از وے صلی اللہ علیہ وسلم پرسیدند کہ از کارہا کدام فاضل تر است ؟ گفت نماز بہ وقتِ خود بپا داشتن - ہر کہ از آں دست بداشت - دین خود را ویران کرد - و پیغمبر فرمود کلیدِ بہشت نماز

است - و گفت خدائے تعالیٰ بر بندگان خود فریضه نکرد ایچ بعد از توحید دوست تر از نماز - و اگر چیزے دوست تر داشتے - فرشتگان خود را بآں مشغول کردے - و ایشاں ہمه در نماز باشند - گروہے در رکوع - گروہے در سجود - گروہے ایستادہ و گروہے نشسته - و گفت ہر که یک نماز عمد ترک کرد - کافر گشت - یعنی نزدیک شد بآں که اصل ایمان او مختل شود - و گفت اول چیزے که در آں نگاہ کنند در روز قیامت - نماز بود - اگر تمام باشد و بشرط بود بپذیرند - و دیگر اعمال تابع آں شود - چنانچه تمام او بپذیرند - و اگر ناقص بود بروے وے باز زنند با ہمه اعمال دیگرش - و گفت ہر که طہارتے نیکو کند و نماز بوقت خود بگذارد رکوع و سجود تمام بجا آورد - و بدل خاشع و متواضع گردد - نماز او مے رود تا بعرش سفید و روشن - وے گوید خدائے تعالیٰ ترا نگہدارد - چنانکه تو مرا نگاہ داشتی - و ہر که نماز بوقت خود نکند - و طہارت نیکو نکند - و رکوع و سجود و خشوع تمام بجا نیارد - آں نماز مے رود تا آسمان سیاہ شدہ و

مے گوید۔ خدا ے تعالےٰ ترا ضائع گرداند۔ چنانچہ مرا ضائع کردی۔ تا آنکہ کہ خدا ے تعالےٰ خواہد آنگاہ نماز وے را چوں جامۂ کہن درہم پیچید و بر روے وے باز زنند۔

بدانکہ ظاہر اعمال نماز چوں کالبد صورت است و ایں صورت را حقیقتے است۔ کہ آں روح نماز است۔ و ہر عملے را از اعمال نماز و ہر ذکرے را از اذکار روح دیگرے است خاص کہ اگر آں روح نباشد۔ نماز ہمچو آدم مردہ باشد کہ کالبدے بیجان است و اگر اصل باشد۔ لیکن اعمال و آداب تمام نباشد۔ چوں آدمیے چشم کندہ و گوش و بینی بریدہ باشد۔ و اگر اعمال باشد و روح و حقیقت باں نباشد۔ ہمچناں بود کہ چشم و گوش دارد۔ لیکن بینائی و شنوائی ندارد و اصل روح نماز خشوع است و حاضر داشتن دل در جملہ نماز کہ مقصود از نماز است و داشتن دل است با حق سبحانہٗ تعالےٰ و تازہ گردانیدن ذکر حق تعالےٰ بر سبیل ہیبت و تعظیم۔ چنانکہ فرمودہ وَاَقِمِ الصَّلٰوۃَ لِذِکْرِیْ نماز بر پاے دار براے

یادِ من - و رسول صلے اللہ علیہ و سلّم فرمود
بسا کسے اشت کہ نصیب او از نماز جز رنج و ماندگی
نبود - و ایں ازآں باشد کہ بکالبد نماز گذارد و بدل
غافل بود - و گفت بسیار کس باشد - کہ
نماز گذارد - و از نمازِ او شش یکے یا دہ یکے
بیش ننویسند - و آں مقدار نویسند - کہ بدل در
آں حاضر بودہ باشد - و گفت نماز چناں کن
کہ کسے وداع خواہد کرد - یعنی بایں نماز خود
را و ہوائے خود را بلکہ ہرچہ جز حق اشت ہمہ
را وداع کن و ہمگی خود را بنماز دِہ - در خبر
اشت - ہرکہ نماز او را از فحشا و منکر باز
ندارد - او را ہیچ فائدہ از نماز نبود - مگر دوری
از خدائے تعالےٰ - پس ازیں جملہ بدانستی - کہ
نمازِ تمام با روح آں بود کہ دِل در ہمہ جا
حاضر باشد *

اصل پنجم در زکوٰۃ

زکوٰۃ از ارکانِ مسلمانی بود - کہ رسول صلّے
اللہ علیہ و سلّم گفت - بنائے اسلام برپنج

اصل است کلمۂ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ
نماز و زکوٰۃ و روزہ و حج - در خبر است - کسانیکہ
زر و سیم دارند - و زکوٰۃ ندہند - ہر یکے را داغے
بر سینہ نہند - چنانکہ از پشت بیروں آید *
چنانکہ نماز را صورتے و حقیقتے ہست کہ آں
حقیقت روح و صورت بود - ہمچنیں زکوٰۃ را
صورت و روح است چوں کسے سِرّ و حقیقت
زکوٰۃ نشناسد - صورتے بے روح بود و سِرّ آں
سہ چیز است *
یکے آنکہ خلق مامورند بمحبت حق تعالٰے -
چنانکہ ہیچ چیز دوست تر از خداوند ندارند -
و ہیچ مومن نیست کہ ایں دعوے نکند - اما
دعوے را بہ نشانے و برہانے حاجت آید تا
کسے بدعوے بے حاصل مغرور نشود - چوں مال
یکے از محبوبات آدمی است او را ایں سپار نبودند -
و گفتند - کہ اگر صادقی در دوستی - ایں یک
معشوق خود را فدا کن تا دانیم خود در دوستی
حق تعالٰے بشناسی *
دوم - تطہیر دل است ز پلیدے بخل - چہ

بخل در دل چوں نجاستے بود کہ آں سبب
ناشائستگیٔ قالب وے است قرب حضرت تعالےٰ
را۔ چنانکہ نجاست ظاہر سبب ناشائستگیٔ قالب
وے است نماز را۔ دل از پلیدیٔ بخل پاک
نشود الّا بخرج کردن مال۔ و بدیں سبب زکوٰۃ
پلیدیٔ بخل را ببرد ٭
سوم۔ شکر نعمت است کہ مال نعمتے است
کہ در حق مومن سبب راحت دنیا و آخرت باشد۔
پس چنانکہ نماز و روزہ و حج شکر نعمت تن است
زکوٰۃ شکر نعمت مال است ٭

اصل ششم در روزہ

روزہ رکنے از ارکان مسلمانی است۔ رسول
صلی اللہ علیہ و سلم گفت۔ حق تعالےٰ میگوید
نیکوئی را بدہ مکافات کنم۔ تا بہفصد۔ مگر روزہ
کہ آں مراست خاصۃً و جزاے آں من دہم۔
و مے فرماید انما یوفی الصابرون اجرھم بغیر
حساب ٭ مزد کسانیکہ از شہوت صبر کنند۔
در ہیچ حساب و تقدیر نیاید۔ بلکہ از حد بیروں

بود - و گفت بوئے دہان روزہ دار نزد حق تعالے
از بوئے مشک خوشتر است - و حق تعالے میگوید
بندۂ من شہوت طعام و شراب و شہوت خویش
برائے من گذاشته خاصۃً - و جزائے او من توانم
داد +

روزہ بر سہ درجہ بود - روزہ عوام ہمیں نگاہ
داشتن بطن و فرج است و ایں کمترین درجات
است - روزہ خواص کہ بالا ترین درجات
است - این است کہ دل خود را از اندیشۂ
ہرچہ جز حق تعالے است - نگاہ دارد و ہمگے
خود بوے دہد - و از ہرچہ جز وے است
بظاہر و باطن روزہ دارد - و این درجہ انبیا و
صدیقان است - ہر کسے بایں نرسد - روزہ
خواص این است کہ ہمہ جوارح خود را از
ناشایست باز دارد - چنانکہ چشم را نگاہ دارد
از ہرچہ او را از خداے تعالے باز دارد خاصۃً
از آں چیزے کہ از آں شہوت خیزد + و زبان
را نگاہ دارد از بیہودہ گفتن و ناشاید شنیدن
ہرچہ نشاید گفتن - و دست و پا و ہمہ جوارح

ناشایست نباید کرد - و هرکه روزه دارد - و
چنین کارها کند - مثل او چون بیمارے بود -
که از میوه خوردن حذر کند - و زهر بخورد -
بوقت افطار حرام و مشتبه نخورد - و از حلال
خالص نیز بسیار نخورد که چون بشب تدارک
قوت شده روزه کند - مقصود حاصل نشود -
زیرا که مقصود از روزه ضعیف گردانیدن شهوات
است - و چون افطار کند - دل از میان بیم
و امید معلق بود - که نداند که روزه پذیرفته اند -
یا نه -

اصل هفتم در حج

حج از ارکان مسلمانی است و عبادت عمر
است رسول صلی الله علیه وسلم فرمود -
هرکه حج کند بے آنکه تن بفسق آلوده کند - و
زبان به بیهوده - و ناشایسته مشغول کند - از همه
گناهان بیرون آید - چنانکه آن روز که از مادر
زاییده بود - گشت - بسیار گناه است که آن
را هیچ کفارت زائل نکند - مگر ایستادن در عرفات - و

گفت - ہر کہ از خانہ بیرون آید بر اندیشۂ حج
و در راہ بمیرد - تا قیامت ہر سالے او را حج
و عمرہ بنویسند - و ہر کہ در مکہ بمیرد یا در مدینہ -
او را نہ عرض بود نہ حساب - و گفت یک حج
مبرور بہتر از دنیا و ہرچہ در آں است و آں
را جزا نبود - مگر بہشت ٭

درین عبادت اہل اسلام را کارہا فرمودہ اند
کہ ہیچ عقل باں راہ نیابد - چوں سنگ انداختن
و میان صفا و مروہ دویدن - و در آں حکمت
آن است - کہ ہرچہ عقل باں راہ یابد - نفس
را نیز باں الفتے باشد - چوں بداند کہ در زکوٰۃ
رفق درویشان است - و در نماز تواضع خدائے
جہان است و در روزہ مراغمت و کسر لشکر
شیطان است - طبع وے بر موافقت عقل حرکت
کند - اما کمال بندگی آں بود کہ بمحض فرمان
کار کند - کہ مقتضی از باطن او پیدا نشود -
و رمی و سعی ازیں جملہ است - کہ جز بمحض
بندگی نتواں کرد ٭

فصل ہشتم در قرآن خواندن

قرآن خواندن فاضل ترین عبادت است۔ خاصّۃً کہ در نماز بود برپا ایستادہ۔ و رسول صلّی اللہ علیہ وسلّم گفتہ۔ کہ فاضل ترین عبادات امّتِ من قرآن خواندن است۔ و گفت ہرکرا نعمت قرآن دادند وپندارد کہ ہیچکس را بزرگتر از آنچہ اورا دادہ اند چیزے دادہ اند۔ خُرد داشتہ باشد چیزے را کہ حق تعالےٰ بزرگ داشتہ وگفت روزِ قیامت ہیچ شفیع نیست نزدِ حق تعالےٰ بزرگ تر از قرآن نہ پیغمبر نہ فرشتہ و جز از ایشاں و حق تعالےٰ مے گوید۔ ہرکرا قرآں خواندن از دُعا کردن باز دارد۔ آنچہ فاضل ترین ثواب شاکران است۔ اورا عطا کنم۔ وگفت آں سرورِ صلّی اللہ علیہ وسلّم ایں دِلہا زنگار گیرد۔ ہمچو آہن۔ گفتند یا رسول اللہ بچہ زدودہ شود۔ گفت۔ بہ خواندنِ قرآن و یاد کردنِ مرگ۔

اِنتخاب از رُقعاتِ عالمگیرؒ

رُقعہ ۱ - فرزندِ عالی[1] جاہ - اسپِ ترکی کہ
ایں مرتبہ فرستادہ اند - صورت و سیرتِ خوب
دارد - از اسپِ اوّلیں ہم خوب برآمد - شبک
سیر نام گذاشتیم - کہ اسم با مسمّٰے باشد ؛

رُقعہ ۲ - فدوے[2] درگاہ - مُخلص خاں بیمار
است - برائے عیادتِ آں مُخلص باید رفت -
و از طرفِ ما نیز احوال پُرسید - ایں مردم
غنیمت اند - سلیقۂ عرض او اعلےٰ حضرت[3] را
بسیار خوش مے آمد - جائے آں است کہ جوہر
دیانت و فدویت چُنانچہ باید دارد - خُدا شفا
دہاد - پسرش اِمروز نیامدہ - کُجاست و درچہ

---

[1] مُراد از اعظم شاہ پسرِ سوئم ؛
[2] مُراد از اسد خاں وزیر الملک ؛
[3] مُراد از شاہ جہاں بادشاہ پدرش ؛

کار؟ او را بطورِ او نباید گذاشت - تربیت باید
نمود - چند سیپارہ حفظ کردہ بود - نشود فراموش
کند ❖

رُقعہ ۳ - فدوئے با اخلاص - مرحمت خاں
امروز لباسِ فاخرہ پوشیدہ بحضور آمدہ بود -
دامنِ جامہ آں قدر دراز داشت کہ پا بہ نظر
نمے آمد بمحرم خاں فرمودیم کہ دو گرہ از
دامنِ آں کوتہ عقل دور کنند - آں فدوی باد
بگوید - کہ دامن بدستوریکہ در حضور مقرر است -
ہماں قدر داشتہ باشد - زینت و تکلف خاصۂ
زنان است - و بما نمے زیبد - و حرفہائے
دیگر ہم مناسب ایں مقام بطریق موعظت
بگوش او باید خواند ❖

رقعہ ۴ - فرزندِ عالی جاہ سلمہ اللہ - برائے
فرزند زادہ بنویسند - امروز ہماں بہ کہ فردا
بکار آید - و فردا ہماں بکار آید - کہ امروز
بعمل آید ❖

۵ مُراد از محمد بیدار بخت پسر کلان محمد اعظم شاہ ❖

رُقعہ ۵ - فرزند زادۂ عظیم[1] ہیچو من غافل از خدائے کریم - ظلم بر خلق کہ ودیعت خالق است خوب نیست - خاصہ ابنائے ملوک را ارتکاب آں بسیار بد - مسائلِ حقیقہ اَلمَوتُ حَقٌّ وَ اَلبَعثُ حَقٌّ وَالصِّرَاطُ حَقٌّ وَالجَزَاءُ حَقٌّ بالیستہا و اخفی ہموارہ منظورِ نظر باید داشت - و ہر ساعت خود را از رفتنہا باید پنداشت - تا گلہائے متمنیات از صرصرِ آہِ مظلوماں نریزد - ایں سودائے خاص از کجا آموختند - نہ جدِ شما وارد و نہ پدرِ شما - بہتر آں است - کہ دماغ ازیں سودا پرداند - ما خود شما را بہتر از دیگراں مید انستیم - و شُدنی مے انگاشتیم - مصرعہ

خود غلط بود آنچہ ما پنداشتیم

رُقعہ ۶ - ہمین[2] پورِ خلافت - با وجودِ سلامتِ

---

[1] مراد از شاہزادہ محمد عظیم پسر دوم محمد معظم بہادر شاہ ٭

[2] مراد از محمد بہادر شاہ شاہِ عالم پسر دوم عالمگیر کہ بعد ازاں ہموں تخت نشیں شد - و چوں پسر اولیں شاہزادہ محمد سلطان قید شدہ بود ہمیں ولی عہد بود ٭

نفس فتح اللہ خاں را چرا ناخوش کردید - ما
در ایام پادشاہزادگی با اُمرا ہیچ سلوک میکردیم
کہ ہمہ راضی بودند - و در حضور و غیبت بجوش
دلی تعریف و توصیف ما میکردند - شُما مثل
فتح اللہ خانے سپاہیئے جگر دار ہمہ کارہ را کہ
بکار عمدۂ شُما مے آید - شکستہ دِل نمودہ اید -

فرد

گر صد ہزار لعل و گہر میدہی چہ سُود
دِل را شکستہ کہ گوہر شکستہ

مطلب ما مطلب اگر حالا ہم دلجوئی کُنید - بہتر و
برائے اِصلاح کار مفید تر اشت - بیت

نصیحت گُمت بشنو و بہانہ بگیر
کہ ہرچہ ناصح مشفق بگویدت بپذیر

بیشتر ہرچہ رضا و السلامُ علیٰ من اتبع الھدیٰ

رقعہ ۲ - فدوئے با اخلاص بیتب الوالوفا
عرض کرد - کہ اسباب جانماز خانہ مستعمل و
فرسودہ شُد - دیگر کارخانہ جات تیار باشند -
و ہمیں کار خانۂ تیار داشتنی مندرس شُود -
از مُشتاقی بعید اشت بخانساماں زود حکم رساند

کہ ہرچہ درکار باشد - باظہار داروغہ سرانجام نماید ٭

مصرعہ

حیف صد حیف کہ ما دیر خبردار شدیم

رقعہ ۸ - فقیر شنیدہ بہرہ از علم ندارد - و زاہد خشک معلوم میشود - شاید کہ ایں ہمہ بریا باشد - اکثر اقوال و افعال او کہ یکے از آنہا ردِ فتوح است - خلاف شرع بود - خلیفۂ وقت امین بیت المال است - ہرچہ بکسے دہد برو حلال است و اگر از محصول چند دہ کہ بفتواے علماے ملت و مشورت امراے شریک ملک و دولت براے خود اختیار نمودہ آں را صرفِ خاص قرار دادہ باشد - مروت کند - نیز حلال - خاصۂ بدرویش بے پر و بال - چہ طور حرام تواں گفت - و جہش بپرسید - اگر معقول گوید - عرض نمائید - تا ایں مغلوب نفس معقول خود کند - و الا ہیچو مبتدعاں را کہ از خود چیزہا تراشند - و نسبت بشرع دہند - تنبیہ باید کرد - سلطان محمود غفر اللہ لہ و ذنبہ

سست مذہبان و بُدعتیان را در مجلس راہ نمیداد - بل در ولایت خود جا نمیداد - تا دیگران آنہا را بصورت فقیر دیده گمراه نشوند - و ایشان نیز مجال گمراه کردن نیابند - اَللّٰهُمَّ اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيْمَ وَ السَّلَامُ عَلٰى اَهْلِ الرِّضَاءِ وَ التَّسْلِيْمِ ‌.

انتخاب از سفرنامۂ حکیم ناصر خسرو علوی بلخی

چنیں گوید - ابو معین ناصر بن خسرو تاب اللّٰہ علیہ کہ من مردے دبیر پیشہ بودم - و از جملۂ متصرفان در اعمال و اموال سلطانی - و بکارہاے دیوانی مشغول بودم - و مدتے دراں شغل مباشرت نمودہ درمیان اقران شہرتے یافتہ - در ربیع الآخر سنہ چہار صد و سی و ہفت کہ آں زماں امیر خراساں ابوسلیمان جعفری بیک داؤد بن میکائیل بن سلجوق بود - از مرو بشغل دیوانی بجوز جاناں شدم - و قرب یک سال درو بودم - و شراب پیوستہ خوردمے - پیغمبر صلی اللّٰہ علیہ وسلم مے فرماید - راست بگوئید - اگرچہ مضر بحق شما باشد - شبے در خواب دیدم - کہ مرا گفتے - چند خواہی خوردن ازیں شراب کہ خرد از مردم زائل کند - بہوش باشی - بہتر - من جواب گفتم - کہ حکما جز ایں چیزے نتوانستند ساخت کہ اندوہ دنیا کم کند - جواب داد - کہ در

بیخودی و بیہوشی راحتے نباشد۔ حکیم نتواں
گفت کسے را کہ مردم را بہ بیہوشی رہنموں
باشد۔ بلکہ چیزے باید طلبید۔ کہ خرد
و ہوش بیفزاید۔ گفتم۔ کہ من ایں را
از کجا آرم۔ گفت جو پیدا شدہ پایندہ باشد۔
و پس بسوئے قبلہ اشارت کرد۔ و دیگر
سخن نگفت۔ چوں از خواب بیدار شدم
آں حال تمام بیادم بود۔ بر من کار
کرد و باخود گفتم کہ از خواب دوشین
بیدار شدم۔ باید کہ از خواب چہل سالہ
نیز بیدار گردم۔ اندیشیدم۔ کہ تا ہمہ
افعال و اعمال خود بدل نکنم۔ فرجے
نیابم۔ روز پنجشنبہ جمادی الآخر سر و تن
بشستم۔ و بہ مسجد جامع شدم و نماز
کردم۔ و باری خواستم از تبارک و
تعالے بگزاردن آنچہ بر من واجب است
و دست باز داشتن از منہیات و ناشائستہ پس
بہرہ رفتم و از آں شغل کہ بعہدہ من بود۔
معاف خواستم۔ حسابے کہ بود جواب

گفتم - و از دنیاوی آنچہ بود - ترک کردم - اِلّا اندک ضروری *

بست سوم شعبان بیروں آمدم و غرۂ ذی الحج بہ سمنان آمدم - آنجا مدتے مقام کردم - و طلب اہلِ علم کردم - مردے نشاں دادند کہ او را اُستاد علی نسائی مے گفتند - نزدیک وے شدم - مردے جواں بود - سخن بزباں پارسی ہمے گفت - و بزبانِ اہلِ دیلم - موے کشودہ جمعے پیش وے حاضر - گروہے اقلیدس مے خواندند - و گروہے طب و گروہے حساب *

نہمِ محرم سنہ چہار صد و سی و ہشت بہ قزوین رسیدم - باغستان بسیار داشت بے دیوار و خار - و ہیچ چیز کہ مانع شود - در رفتن راہ نہ بود - و قزوین را شہرے نیکو دیدم - بارۂ[1] حصین و کنگرہ بر آں نہادہ - بازار ہا خوب اِلّا آنکہ آب در وے اندک بود در کاریز[2] بزیر زمین *

دوازدہم محرم از آنجا برفتم - ششم صفر بہ

---

[1] فصیل [2] جوئبار - آب پاشی *

آباداں - طول و عرضش بگام پیمودم - هریک یک هزار و چهار صد بود - درآنجا قطران نام شاعرے را دیدم - شعرے نیک میگفت - اما زبان فارسی نیکو نمیدانست - پیش من آمد - دیوان منجیک و دیوان دقیقی بیاورد - و پیش من بخواند و هر معنی که او را مشکل بود - ازمن پرسید - با او بگفتم - شرح آں بنوشت - و اشعار خود بر من خواند ٭

بعد دو ماه از تبریز روانه شده بر رباطی رسیدیم برف و سرمائے عظیم بود - و در صحرا در پیش شهر مقدارے راه چوبی بزمین فرو برده بودند - تا مردم روز برف و دمه[a] برهنجار[b] آں چوب میروند - از آنجا بشهر بطلیس رسیدم - به دره در نهاده[c] بود - آنجا عسل خریدیم - صد من[d] بیک دینار برآمده بود بآں حساب که بما بفروختند - و گفتند که دریں شهر کس باشد که او را در یک سال سی صد چهار صد خیک[e] عسل حاصل شود ٭

[a] کُهر [b] نشان [c] آباد [d] سیر [e] مشک ٭

باز از آنجا برفتیم - تا بجائے رسیدیم کہ آنجا مسجدے بود - مے گفتند - اویس قرنی قدس اللہ روحہ ساختہ است - و در آں حدود مردم را دیدم کہ در کوہ مے گردیدند - و چوبے چوں درخت سرو مے بریدند - پرسیدم - ازیں چہ مے کنند؟ گفتند - ایں چوب را بکسرے در آتش مے کنیم و از دیگر سر آں قطران[1] بیروں مے آید ہمہ در چاہ جمع مے کنیم و از آں چاہ در ظروف میکنیم و باطراف مے بریم ٭

سوم رجب از فرات بگذشتیم و بہ شہر حلب رفتیم کہ شہرے ہست نیکو - بارۂ[2] عظیم دارد - و قلعہ عظیم - ہمہ بر سر کوہ نہادہ - ہمہ آباداں - و بناہا بر سرہم نہادہ - و آں شہر باجگاہ است - میان بلاد شام و روم و دیار بکر و مصر و عراق - و ازیں ہمہ بلاد تجار و بازرگاناں آنجا آیند ٭

یازدہم رجب از حلب بیروں شدیم - بہ پانزدہ فرسنگ دہے بود معرۃ النعمان - بارہ سنگین داشت شہرے آباداں - بازارہاے او بسیار معمور دیدم -

---

[1] روغن چیڑ ٭ [2] فصیل ٭

و مسجدِ آدینۂ شہر بر بلندی نہادہ است - میانِ شہر کہ از ہر جانب کہ خواہند - بمسجد در شوند سیزدہ درجہ بر بالا باید شد - و کشاورزئ ایشاں ہمہ گندم است - و بسیار است - و درخت انجیر و زیتون و پستہ و بادام و انگور فراوان است - و آب شہر از باراں و چاہ باشد - در آں مردے بود - کہ ابو العلاء معرّی مے گفتند - نابینا بود - و رئیس شہر او بود - نعمتے بسیار داشت - و بندگاں و کارگرانِ فراواں و ہمہ مردم شہر او را چوں بندگاں بودند و خود طریق زہد پیش گرفتہ بود - گلیمے پوشیدہ در خانہ نشستہ نیم من نانِ جویں مے خورد - من ایں معنی شنیدم - کہ در سرائے باز نہادہ است - و نوّاب و ملازمانِ او کارِ شہر مے سازند - مگر بکلّیات کہ رجوع باو مے کنند - و وے نعمتِ خویش از ہیچ کس دریغ ندارد - و خود صائم الدہر و قائم اللیل باشد - و بہیچ شغلِ دنیا مشغول نشود - و ایں مرد در شعر و ادب بدرجہ ایست کہ افاضلِ شام و مغرب و عراق مقرّ اند - کہ دریں عصر کسے بپایۂ

او بوده است - و نبشته - پیوسته زیادت از
دویست کس از اطراف آمده باشند - و پیش او
ادب و شعر خوانند - و شنیدم که او را زیادت
از صد هزار بیت و شعر باشد - کسے از وے پرسید
که ایزد تبارک و تعالےٰ این همه مال و نعمت ترا
داده است - چه سبب است که مردم را میدهی
و خویشتن نمے خوری؟ جواب داد که مرا بیش ازین
نیست که میخورم - و چوں من آں جا رسیدم -
آں مرد هنوز در حیات بود +

و از آنجا بشهر حما شدیم پنجم شعبان بشهر
طرابلس رسیدیم - حوالےٰ شهر همه کشاورزی و
بساتین و اشجار بود و نیشکر بسیار بود - و درختان
نارنج و ترنج و موز و لیموں و خرما - شیرهٔ نیشکر در
آں وقت مے گرفتند - شهر طرابلس چناں ساخته اند
که سه جانب او با آبِ دریا است - که چوں آب
دریا موج زند شلغے[1] بر بارُوے شهر رود -
و یک جانب که با خشک دارد - کندهٔ[2] عظیم کرده اند -
و در آهنین محکم بر آں نهاده - کوچها و بازارها

---

[1] کیله + [2] خندق +

نیکو و پاکیزہ کہ گوئی سرِ یکے قصرِ بہشت آراستہ۔ و ہر طعام و میوہ و ماکول کہ در عجم دیدہ بودم۔ ہمہ آنجا بود۔ بل بصد درجہ بیشتر۔ درمیاں شہر مسجدے آدینہ عظیم۔ پاکیزہ و نیکو آراستہ و حصین و در ساحتِ مسجد قبۂ بزرگ ساختہ۔ و در زیرِ قبہ حوضے است از رخام درمیانش فوارۂ برجستن بر آمدہ۔ و در بازار مشرعۂ ساختہ است کہ بہ پنج نائزہ آب بسیار بیروں مے آید۔ کہ مردم بر مے گیرند۔ و فاضل بر زمین مے گذرد و بدریا مے رود۔ و گفتند۔ کہ بست ہزار مردم دریں شہر است۔ آنجا کاغذ نیکو سازند مثل کاغذ سمرقندی بل بہتر۔ و ایں شہر تعلق بسلطان مصر داشت۔ ہمیشہ لشکرے از آن سلطاں آنجا نشستہ باشد و سالارے بر سرِ آں لشکر۔ تا شہر را از دشمن نگاہدارند۔ و باجگاہے است آنجا کہ کشتیہاے کہ از اطرافِ روم و فرنگ و اندلس و مغرب بیاید۔ عشر بسلطاں دہند۔ و ارزاقِ لشکر ازآں باشد و سلطاں را از آنجا کشتیہا باشد کہ بروم و سقلیہ

سلہ جاے بر آمدنِ آب +

و مغرب روند - و تجارت کنند ٭

پس ازیں شہر بر رفتم و بشہر بروت رسیدم - طاقے سنگیں دیدم - چنانچہ راہ بمیان آں طاق بیروں مے رفت - بالائی آں طاق پنجاہ گز تقدیر کردم - و ایں بنا را از ہشت بمقدار بست گز بر آوردہ اند - و بر سر آں اُستوانہائے رُخام برپا کردہ ہر یکے ہشت گزہ و بر سر ایں ستون ہا طاق زدہ است بدو جانب ہمہ از سنگ فہندم چنانکہ ہیچ گچ و گل در آں میاں نیست - و بعد از آں طاقے عظیم بر بالائے طاقہا بمیانہ راست ساختہ اند - ایں ہمہ سنگہا را کندہ کاری و نقاشی خوب کردہ - پرسیدم کہ ایں چہ جائے است - گفتند - کہ شنیدہ ایم - ایں در باغ فرعون بودہ است ٭

پس از آں بشہر صیدا رسیدیم ٭ ہم بر لب دریا نیشکر بسیار کشتہ بودند - بارہ سنگیں و محکم دارد - و سہ دروازہ - و مسجد آدینہ خوب بارونقے تمام - ہمہ مسجد حصیر ہائے منقش انداختہ - و بازارے

---

۵۱ سڈول ٭ ۵۲ لطف ٭

نیکو آراستہ - و باغصان و اشجار چناں بود - کہ گوئی
بادشاہے باغے ساختہ است بہوس - و کوشکے در آں
بر آوردہ - و بیشتر درختہا پُر بار بود ٭

چوں ازآنجا پنج فرسنگ بشدیم - بشہر صور
رسیدیم - کہ در کنار دریا چناں بود - کہ بارۂ
شہرستاں صد گز بیش بر زمین خشک نبود -
باقی اندر آب دریا بود - و بارۂ سنگیں تراشیدہ
و درزہائے آں را بقیر گذاشتہ - تا آب در نیاید -
ہمہ پنج شش طبقہ بر سر یکدیگر - و فوارہ بسیار
ساختہ و بازار ہائے نیکو - و نعمت فراواں - و ایں
شہر صور معروف است بمال و توانگری در میان
شہرہائے ساحل شام ٭

ازآنجا ہفت فرسنگ برفتیم - بشہرستان عکہ
رسیدیم - و آنجا را مدینۂ عکا نویسند - شہر بر
بلندی نہادہ و مسجدے آدینہ در میان شہر است -
و از ہمہ شہر بلند تر است - و ستونہا ہمہ
رخام است - و بر دست راست قبلہ از بیرون
قبر صالح پیغمبر است علیہ السلام و بساحت مسجد
بعضے فرش سنگ انداختہ و بعضے دیگر سبزی کشتہ -

بارۂ شہر بغایت محکم - و جانب غربی و جنوبی آں با دریاست - و بر جانب جنوب بیناست و آں چیز ایست - کہ جہت محافظت کشتیہا ساختہ اند مانند اصطبل - کہ پشت بر شہرستان دارد و دیوار ہا بر لب آب دریا بر آمدہ - و درگاہے پنجاہ گز بگذاشتہ بے دیوار - اِلا آں زنجیرہا از یں دیوار بداں دیوار کشیدہ اند - کہ چوں خواہند کہ کشتی در بینا آید - زنجیرہا سست کنند - تا بزیر آب فرو روند - و کشتی بر سر آں زنجیر از آب بگذرد و باز زنجیر بکشند - تا کسے بیگانہ قصد ایں کشتیہا نتواند کرد ۔

سوے مشرق ایں شہر کوہیست کہ اندر آں مشاہد انبیاست علیہم السلام ایں موضع از راہ بر کنارہ است - مرا قصد افتاد کہ آں مزارہائے متبرک را بہ بینم و برکات آں از حضرت ایزد تبارک و تعالےٰ بجویم - مردماں عکہ گفتند - آنجا قومے مفسد در راہ باشند - کہ ہر کرا غریب بینند - تعرض رسانند - و اگر چیزے داشتہ باشد بستانند - من نفقہ کہ داشتم - در مسجد عکہ بنہادم و از

شہر بیروں شدم۔ روز شنبہ بست و سوم شعبان اوّل روزِ زیارت قبر تک کردم کہ بانیِ شہرستان و یکے از صالحان و بزرگان بودہ است۔ و چوں با من دلیلے نبود۔ کہ آں راہ واند۔ متحیر مے بودم۔ ناگاہ از فضلِ باری تبارک و تعالےٰ ہماں روز مردے عجمی با من پیوست۔ کہ او از آذر بائجاں بود۔ و یکبار آں مزاراتِ متبرکہ را دریافتہ۔ دُوم کرّت بداں عزیمت روے بداں جانب آوردہ بود۔ بداں موہبت شکر باری را تبارک و تعالےٰ دو رکعت نماز بگذاردم و سجدۂ شکر کردم۔ کہ مرا توفیق میداد۔ تا بر عزمے کہ کردہ بودم۔ وفا مے کردم۔

بدیہے رسیدیم۔ کہ آں را بروت مے گفتند۔ آنجا قبر عیص و شمعون علیہما السلام را زیارت کردم و از آنجا بمعارک رسیدم کہ آں را داموں مے گفتند۔ آنجا نیز زیارت کردم۔ کہ گفتند۔ قبر ذو الکفل است علیہ السلام و از آنجا بدیہے دیگر رسیدم۔ کہ آں را اعبلین مے گفتند۔ و قبر ہود علیہ السلام آنجا بود۔ زیارت آں دریافتم

اندر حظیرۂ[1] او درختے خرتوت[2] بود - و قبر عزیر علیہ السلام آنجا بود - زیارت آں کردم - و رو بسوے جنوب برفتم - بدیہے دیگر رسیدم کہ آں را حظیرہ مے گفتند - و بر جانب مغربی این دو دہ بود - و درآں درہ چشمۂ آب بود پاکیزہ - کہ از سنگ بیروں مے آمد - و بر لب چشمہ بر سر سنگ مسجدے کردہ اند - و درآں مسجد دو خانہ است - از سنگ ساختہ و سقف سنگین در زدہ - و درے کوچک برآنجا نہادہ - چنانچہ مرد بدشواری در تواند رفتن - و دو قبر نزدیک یکدیگر آنجا نہادہ - یکے ازآں شعیب بود علیہ السلام و دیگرے ازآں دخترش کہ زن موسے علیہ السلام بود - مردم آں دہ آں مسجد و مزار را تعہد نیکو کنند از پاک داشتن و چراغ نہادن وغیرہ +

و ازآنجا بدیہے شدیم کہ آں را اربل میگفتند - و بر جانب قبلۂ آں دہ کوہے بود - و اندر آں کوہ حظیرۂ کہ درآں چہار گور نہادہ بود ازآں

۱؎ حجرہ + ۲؎ توتِ بزرگ زبوں بے مزہ +

فرزندانِ یعقوب علیہ السّلام از آنجا برفتم۔ تلے دیدم و زیرِ آں تل غارے بود کہ قبرِ مادرِ موسےٰ علیہ السّلام در آں غار بود۔ زیارت آنجا دریافتم و از آنجا برفتم در طبریہ کہ شہرِ بیست بر کنارِ دریا۔ میانِ شہر مسجدِ آدینہ است۔ و بر درِ مسجد چشمہ ایست و بر سرِ آں چشمہ گرمابہ ساختہ اند۔ و آب چناں گرم است۔ کہ تا آبِ سرد بیامیزند بر خود نتواں ریخت۔ گویند آں گرمابہ سلیمان بن داؤد علیہما السّلام ساختہ است۔ و من در آں گرمابہ رسیدم۔ و اندر شہر طبریہ مسجدے پاکیزہ است کہ آں را مسجد یاسمن گویند۔ و در میان مسجد دکانے بزرگ است و بر وے محرابہا ساختہ و گرد بر گردِ آں دکان یاسمن نشاندہ۔ و رواقے است بر جانبِ مشرق قبرِ یوشع بن نون علیہ السّلام آنجا ست۔ و در زیرِ آں دکان قبرِ شصت پیغمبر است علیہم السّلام کہ بنی اسرائیل ایشاں را کشتہ اند۔ و در شہرِ طبریہ حصیر سازند کہ مصلّےٰ نمازی

ــــــــــــــ
[1] صحن چبوترہ ×

ازآں است۔ ہمانجا بہ پنج دینار مغربی بخریدند۔
باز از طریقہ بدیہے رسیدم کہ آں را کفر کنہ
مے گفتند۔ و جانب جنوب ایں دہ پشتہ ایست
و بر سر آں پشتہ صومعہ ساختہ اند نیکو۔ و
در مسلوار بر آنجا نہادہ۔ و گور یونس نبی
علیہ السلام در آنجا است۔ چوں آں زیارت
دریافتم۔ بہ عکہ باز آمدم۔ و یک روزہ ماندہ از
آنجا بر رفتم ◆
روز یکشنبہ غرۂ رمضان بہ رملہ رسیدیم۔
و آں شہرستانے بزرگ است از لب دریا سہ
فرسنگ نہادہ۔ بارو مے حصین از سنگ و گچ
دارد۔ آب ایشاں از باراں باشد۔ و اندر ہر
سرائے حوضے باشد۔ کہ آب باراں بگیرند۔ و
ہمیشہ از آب ذخیرہ باشد۔ و درمیان مسجد آدینہ
حوضہائے بزرگ است۔ کہ چوں پر آب باشد۔
ہر کہ خواہد۔ برگیرد۔ و دریں شہر رخام بسیار
است و رخام را بارہ مے برند۔ کہ دنداں ندارد۔
و آنجا نوع انجیر است کہ بہ از آں ہیچ جا
نباشد۔ و از آنجا بہ ہمہ اطراف بلاد مے برند۔

و این شهر رمله را به ولایت شام فلسطین میگویند.

و سوم رمضان از رمله برفتیم - روی به بالا کرده تا آنکه صحرای عظیم در پیش آمد - بعضی کشتزار و بعضی خارستان - بر سر کوه شهر بیت المقدس نهاده. پنجم رمضان در آن شهر شدیم.

بیت المقدس را اهل شام قدس گویند - و از اهل آن ولایت کسی که به حج نتواند رفتن - در همان موسم بقدس حاضر شود - و بموقف بایستد و قربان عید کند. و سالی باشد که زیادت از بیست هزار خلق در اوایل ماه ذی الحجه آنجا حاضر شوند - و فرزندان را آنجا برند - و سنت کنند و از دیار روم و دیگر بقاع همه ترسایان و جهودان بسیار آنجا روند بزیارت کلیسیا و کنشت که آنجا است.

سواد و روستاق[1] بیت المقدس همه کوهستان است همه کشاورزی و درخت زیتون و انجیر و غیره تمامت بی آب است. و نعمتهای فراوان و ارزان باشد

---

[1] دیهات

وکدخدایاں باشند کہ ہر یک پنجاہ ہزار من روغن زیتون درچاہہا و حوضہا پر کنند - و از آنجا باطراف عالم برند ٭

بیت المقدس شہریست بر سر کوہے نہادہ - و آب نیست - مگر از باران - و بروستاق ہا چشمہائے آب است - اما بشہر نیست - و گرد شہر بارُوے حصین است از سنگ و گچ و دروازہائے آہنین - و نزدیک شہر ہیچ درخت نیست - چہ شہر بر سر سنگ نہادہ است - و شہرے بزرگ است کہ آں وقت کہ دیدیم بیست ہزار مرد در وے بودند - و بازارہائے نیکو - و بناہائے عالی و ہمہ زمین شہر بتختہ سنگہا فرش انداختہ - و ہر کجا کوہ بودہ است بلندی بُریدہ اند و ہموار کردہ - چنانکہ چوں باراں بارد ہمہ زمین پاکیزہ شستہ شود - و در آں شہر صناع بسیار اند ٭

بیت المقدس را بیمارستانے نیک است - و وقف بسیار دارد و خلق بسیار را دارو و شربت دہند - و طبیباں باشند کہ از وقف رسوم

نتوانند ۔

مسجد آدینہ بر کنارۂ شہر است از جانب مشرق چنانکہ بازوے شرقئ شہر بازوے جامع است و جانبِ شرق آں وادے عظیم ژرف ہیچ خندق است کہ آں را جہنم خوانند ۔ و چوں از سوے بیرون مسجد آں دیوار را کہ بہ وادی است بنگرند صد ارش باشد بسنگہاے عظیم برآوردہ چنانکہ گل و گچ درمیان نیست ۔ و اندرون مسجد ہمہ سر دیوارہا راست است ۔ و از برائے سنگِ صخرہ کہ آنجا بودہ است مسجد بنا نہادہ اند ۔ و بر میان سنگِ صخرہ دکانے نہادہ است کہ میان ساحت جامع است ۔ و صحن آں دکان ہموار و نیکو بسنگ رخام ۔ و دیوارہاش ہمچنیں و درہاے آں بارزینہ گرفتہ ۔ و چہار سوے آں بہ سنگہاے رخام ہمچو حظیرہ کردہ ۔ و ایں دکان چناں است کہ جز بداں راہ ہا کہ بجہت آں ساختہ است ۔ ہیچ جائے دیگر بہ آنجا نتواں شد ۔ و چوں بہ دکاں روند ۔ بر بام مسجد باشند ۔ و بر صخرہ قبہ ساختہ اند کہ اگر از فرسنگے

بنگری - آں قبّه چوں سرِ کوہے پیدا شود - و بام و
سقفِ ایں خانه به خضرت پوشیده است - و صخره
مقدار بالائے مردے از زمین بر تر است - و حظیره
از رخام بر گردِ او کرده اند - تا دست بروے نرسد -
زمینِ مسجد فرشِ سنگ است و درزہاے بارزیز
گرفته - و مسجدِ شریفِ شهر در بازار است که
چوں از بازار بمسجد روند - روے به مشرق باشد -
درگاہے عظیم نیکو مقدار سی گز ارتفاع در بیست
گز عرض اندام داده بر آورده اند - و دو جناح
باز بریده درگاه و روے جناح و ایوان درگاه
منقش کرده - همه به میناہاے ملوّن که در گچ
در نشانده اند بر نقشے که خواسته اند چنانکه چشم
از دیدن آں خیره ماند - و کتابتے همچنیں به
نقشِ مینا بر آں درگاه ساخته و لقبِ سلطانِ
مصر بر آنجا نوشته - که چوں آفتاب بر آنجا افتد
شعاعِ آنچناں باشد - که عقل در آں متحیّر شود -
و گنبدے بس بزرگ بر سرِ ایں درگاه ساخته از
سنگِ مهندم - و دو درِ بتکلّف ساخته - روے درہا
برنجِ دمشقی که گوئی از طلا است و کوفته - و

نقشہاے بسیار در آں کردہ - ہر یک پانزدہ گز بالا - و ہشت گز پہنا و ایں در را بابِ داؤد علیہ السلام گویند ٭

چوں ازیں در روند - بر دستِ راست دو رواق است بزرگ - و بر دستِ چپ کہ آں شمال است - رواقے دراز کشیدہ است - و از جانبِ شمال دو در دیگر است در پہلوے یک دیگر و ایں در را باب الاسباط گویند ٭

و چوں ازیں در بگذری - ہمیں بر پہناے مسجد کہ سوے مشرق مے رود - باز درگاہے عظیم بزرگ است - و سہ در پہلوے ہم بر آنجا ست ہماں مقدار کہ بابُ الاسباط است - و ہمہ را بہ آہن و برنج تکلفات کردہ - چنانکہ از آں نیکوتر کم باشد و در را بابِ الابواب گویند از آں سبب کہ مواضع دیگر درہا جفت جفت است - مگر ایں سہ در است ٭

و درمیان دو درگاہ کہ بر جانب شمال است - در رواقِ قبۃ البیت ستونہاے مرتفع بر داشتہ و بقندیل و مسرجہا[1] بیار استہ و آں را قبۃ یعقوب...

[1] مسرجہا - چراغہا ٭

عَلَیہِ السَّلَام گویند۔ و آں جائے نماز او بودہ است ۔

بر پہنائے مسجد رواقیست۔ و بر آں دیوار دریست۔ بیرون آں در دریوزۂ صوفیان است۔ و آنجا جاہائے نماز و محراب ہائے نیکو ساختہ۔ و خلقے از متصوفہ ہمیشہ آنجا مجاور باشند۔ و نماز ہمانجا کنند۔ اِلّا روزِ آدینہ بمسجد در آیند۔ کہ آوازِ تکبیر بایشاں برسد ۔

بر رُکنِ شمالئے مسجد رواقے نیکو است۔ و قُبّۂ بزرگ نیکو۔ کہ بر آں نوشتہ است۔ ھٰذا مِحرابُ زَکَرِیَّا النَّبِیِّ عَلَیہِ السَّلَام۔ و گویند۔ او ایں جا نماز کردے پیوستہ ۔

و بر دیوار مشرقی درمیان جائے مسجد درگاہے عظیم بتکلف ساختہ اند از سنگ مہندم۔ و نقاشی و نقاری کردہ۔ و دہ درِ نیکو بر آں نہادہ۔ و بر درہا تکلف بسیار کردہ از آہن و برنج مشبک و حلقہا و میخہا بر آں زدہ۔ و گویند ایں درگاہ را سلیمان ساختہ است از بہر پدرِش ۔

---

[1] جائے کہ درویشان و دریوزہ گراں را طعام می دہند

و چوں بدرگاه در روند روے سوے مشرق از آں دو در آنچه بر دست راست است یکے را باب الرحمة گویند ۔ و دیگر را باب التوبه که آنجا توبۂ داؤد علیه السّلام قبول افتاده ۔ مردم بسیار آنجا روند ۔ و نماز کنند و تقرب جویند بخدائے تبارک و تعالےٰ ۔ و من که ناصرم ۔ در آں مقام نماز کردم ۔ و از خدائے سبحانه و تعالےٰ توفیق طاعت و تبرا از معصیت طلبیدم ۔ خدائے سبحانه و تعالےٰ همه بندگان را توفیق آنچه رضاے او در آں است ۔ روزی کناد و از معصیت توبه دهاد بحرمة محمد و آله الطاهرین ‌۔

بر دیوارِ شرقی بگوشۂ جنوبی مسجد پیش سرداب که بدر جاے بسیار فرو باید شدن ۔ و آں بیست گز در پانزده گز باشد و سقف سنگین بر ستونهاے رخام ۔ و مهد عیسےٰ علیه السّلام آنجا نهاده است و آں مهد سنگین است و بزرگ ۔ چنانکه مردم در آنجا نماز کنند ۔ و من در آنجا نماز کردم ۔ و آں را در زمین سخت کرده اند چنانکه نه جنبد ۔ و مهد و دیں مسجد بجاے محراب بنهاده اند ۔ و

محراب مریم علیها السلام درین مسجد است بر
جانب مشرق - و محراب دیگر از آن زکریا علیه
السلام درین جاست - و آیات قرآن که در حق
زکریا علیه السلام و مریم علیها السلام آمده
است نیز بر آن محرابها نوشته اند - و گویند - مولد
عیسی علیه السلام درین مسجد بوده سنگی ازین
ستونها نشان دو انگشت دارد که گوئی کسی بدو
انگشت آن را گرفته است و این مسجد معروف
است بمهد عیسی علیه السلام و قندیلهای برنجین
و نقرگین آویخته - چنانکه همه شبها سوزد * و
چون از در این مسجد بگذری هم بر دیوار شرقی
چون بگوشه مسجد بزرگ رسند - مسجدی دیگر است
عظیم نیکو دوباره بزرگتر از مسجد مهد عیسی علیه
السلام و آن را مسجد الاقصی گویند - که خدای
عز و جل مصطفی را صلی الله علیه وسلم شب
معراج از مکه آنجا آورد و از آنجا بآسمان شد ند
و آنجا را عمارتی به تکلف کرده اند فرشهای
پاکیزه افگنده *
و چون بدیوار جنوبی باز گردند - از آن گوشه که

مقدار دو پشت گز پوشش نیست۔ ساخت است و مقصورہ بر وسطِ دیوار جنوبی بسیار بزرگ است۔ چنانکہ شانزدہ ستون در آنجا است و قبّہ نیز عظیم بزرگ منقش بمینا۔ در دو دیوارِ مقصورہ کہ با جانب ساحت است۔ پانزدہ درگاہ است و درہاے بتکلّف بر آنجا نہادہ۔ و از جملۂ آں درہا یکے برنجی بیش از حد بتکلّف و نیکوئی ساختہ اند۔ چنانکہ گوئی زرّین است۔ بسیم سوختہ نقش کردہ و نامِ مامون خلیفہ در آنجا ست۔ و گویند مامون از بغداد فرستادہ است۔

اندرون پوشش حوضے در زمین است۔ تا چوں باراں آید۔ آب در آنجا رود۔ و بر دیوارِ جنوبی درے است۔ و آنجا متوضّا است کہ آب کہ اگر کسے محتاج وضو شود۔ در آنجا رود۔ و تجدید وضو کند۔ و ہمہ پشت بامہا بارزیز اندودہ باشد۔ و در زمین مسجد حوضہا و آبگیرہا بسیار است در زمین بریدہ۔ چہ مسجد بیکبار بر سر سنگ است۔ چنانکہ ہر چند باراں بیاید۔ ہیچ آب تلف نشود۔ ہمہ در آبگیرہا رود و مردم

بر میدارند - و ناودانها از ارزیز ساخته - که آب بداں فرود آید - و حوضهاے سنگین در زیر ناودانها نهاده - بیرون مسجد به نسبت مواضع هر کجا نشیب است - دیوار مسجد بلند تر است و هر کجا فراز است - دیوار کوتاه تر است - پس بداں مواضع که شهر و محلها در نشیب است - مسجد را درها چو نقب بریده اند و بساحت مسجد بیرون آورده - و از آں درها یکے را باب النبی علیه الف مرة سلام گویند - و این در از جانب قبله یعنی جنوب است - و پیغمبر ما علیه الصلٰوة والسلام در شب معراج از آں رهگذر در مسجد آمد *

پس از زیارت بیت المقدس چهار شنبه غرهٔ ذیقعد زیارت ابراهیم خلیل الرحمٰن علیه الصلٰوة والسلام عزم کردم - و از بیت المقدس تا آنجا که مشهد است شش فرسنگ است - و راه سوے جنوب مے رود - بر راه دهها ے و زرع و باغ بسیار است و درختاں بے آب از انگور و انجیر و زیتون و سماق خود رو نهایت ندارد - و بیک فرسنگی شهر بیت المقدس تا سیا بال

را جائے است کہ آں را عظیم بزرگ مے دارند و ہمیشہ قومے بدانجا مجاور باشند - و از زائران بسیار رسند - و آں را بیت اللحم گویند - و ترسایاں آنجا قرباں کنند و از روم آنجا بسیار آیند - و من آں روز کہ از شہر بیابدم - شب آنجا بودم ۔

مشہد ابراہیم صلوٰۃ اللہ علیہ را اہلِ شام و بیت المقدس خلیل گویند - و نام دِہ مطلون و بریں مشہد بسیار دِہ ہائے دیگر وقف است میگویند - مشہد بر کنارِ دِہ است از سوے جنوب و آں چہار دیواری است از سنگ تراشیدہ ساختہ و محراب و مقصورہ کردہ و در مقصورہ محرابہائے نیکو ساختہ - و دو گور نہادہ کہ بسنگہائے تراشیدہ بہ بالاے مردے برآوردہ اند - آنکہ بر دستِ راست است - قبرِ اسحٰق بن ابراہیم علیہما السلام است - و دیگر از آں زنِ اوست علیہا السلام و دریں مشہد زمین و دیوار را بہ فرشہائے قیمتی و حصیرہائے مغربی آراستہ - چنانکہ از دیبا نیکوتر

بود۔ مصلّاے نمازی حصیر دیدم ۔ آنجا کہ
گفتند از مصر بہ سی دینار زر مغربی خریدہ اند
کہ اگر آں مقدار دیباے رومی بودے ۔ بداں
بہا نیز نیرزیدے ٭

چوں از مقصورہ بیروں روند ۔ بمیان ساحت
مشہد دو خانہ است آنچہ بر دست راست است
اندر آں قبر ابراہیم خلیل صلوات اللہ علیہ است ۔
و آں خانہ بزرگ است ۔ و در اندرون آں
خانہ دیگر است ۔ کہ گرد او بر نتواں گشت ۔
و چار دریچہ دارد کہ زائراں گرد خانہ مے نگرند ۔
و از دریچہ قبر را مے بینند کہ از سنگ بمقدار
سہ گز بر آوردہ اند ۔ و قندیلہا و چراغدانہاے
نقرگیں بسیار آویختہ ۔ و آں خانہ دیگر کہ بہ
دست چپ است ۔ اندر آں گور سارہ است کہ زن
ابراہیم علیہ السلام بود ۔ و میان ہر دو خانہ
رہگذرے کہ در ہر دو خانہ در آنست ۔ چوں
دہلیزے ۔ و آنجا نیز قنادیل و مسرجہاے
بسیار آویختہ و چوں ازیں ہر دو خانہ بگذرند ۔
دو گور خانہ دیگر است نزدیک ہم ۔ بر دست

را شست قبر یعقوب پیغمبر است علیہ السلام
و از دست چپ گور خانۂ زن یعقوب ہم است
و بعد ازاں خانہاست کہ ضیافت خانہ ہائے
ابراہیم صلوٰۃ اللّٰہ علیہ بودہ است ٭
و ایں چار دیوار بیروں لشکی است - و
در آنجا گور خانۂ یوسف بن یعقوب علیہما السلام
است گنبدے نیکو ساختہ اند - و در آں جائیکہ
صحرا است - میان گنبد یوسف علیہ السلام و
ایں مشہد مقبرۂ عظیم کردہ اند - و از بسیار جاہا
مُردہ را بد آنجا آوردہ اند و دفن کردہ ٭
و بر بام مقصورہ کہ در مشہد است - حجرہ ہا
ساختہ اند مہماناں را کہ آنجا رسند - آں را اوقاف
بسیار باشد از دیہات و مستغلات در بیت المقدس -
و آنجا اغلب جو باشد - و گندم اندک باشد -
و زیتون بسیار باشد - و مہماناں و مسافراں
و زائراں را نان و زیتون دہند - آنجا آسیاہا
بسیار است کہ بہ اشتر و گاو ہمہ روز آرد

۱؎ وہ جائداد جس سے آمد ہو ٭

۲؎ چکیاں - خراس ٭

کنند۔ و کنیزکاں باشند کہ ہمہ روز نان پزند۔ و نانہائے ایشاں ہریکے یک من باشد۔ ہرکہ آنجا رسد۔ او را ہر روز یک گردۂ نان و کاسۂ عدس بزیت پختہ دہند۔ و مویز نیز دہند این عادت از روزگار خلیل الرحمٰن علیہ السلام تا ایں ساعت بر قاعدہ ماند۔ و روزے باشد کہ پانصد کس آنجا برسد۔ و ہمہ را ایں ضیافت باشد ؏

بعد از زیارت ایں مشہد بہ بیت المقدس آمدم۔ و از بیت المقدس پیادہ باجمعے کہ عزیم سفر حجاز داشتند۔ بہ نیمۂ ذی الحج برفتم۔ دہ روز بمکہ بایستادم۔ و براہ شام بازگشتہ پنجم محرم چہار صد و سی و نہ بقدس رسیدیم۔ شرح مکہ و حج ایں جا ذکر نہ کردم۔ تا بہ حج آخرین بشرح بگویم ؏

ترسایاں را بہ بیت المقدس کلیسائے است کہ آں را بیعۃ القمامہ گویند۔ و آں را عظیم بزرگ دارند۔ و ہر سال از روم خلق بسیار آنجا آیند بزیارت۔ ایں کلیسا جائے وسیع است

چنانکہ بیست ہزار آدمی در آنجا باشند - ہمہ بہ تکلف بسیار ساختہ از رخام رنگین و نقاشی و تصویر - و کلیسا را از اندروں بہ دیباہاے رومی پیراستہ مصور کردہ - و بسیار از طلا بر آنجا بکار بردہ - و موضعے است بدو قسم کہ بر صفت بہشت و دوزخ ساختہ اند - یک نیمہ از آں وصف بہشتیان و بہشت است - و یک نیمہ از آں صورت دوزخیان و دوزخ و آنچہ بداں ماند - و آں جائے است - کہ ہمانا در جہاں چناں جاے دیگر نباشد - و دریں کلیسا قسیساں و راہباں انجیل خوانند و نماز کنند و شب و روز بہ عبادت مشغول باشند پس از بیت المقدس عزم کردم - کہ در دریا نشینم - و بمصر روم باز از آنجا بمکہ روم - باد معکوس بود - بدریا متعذر بود رفتن براہ خشک برفتم ؎

انتخاب از بوستاں

حمد

بنامِ جہاندارِ جاں آفریں
حکیم سخن بر زباں آفریں

خداوندِ بخشندہ و دستگیر
کریم خطابخش و پوزش پذیر

سرِ پادشاہانِ گردن فراز
بدرگاہِ او بر زمین نیاز

نہ گردن کشاں را بگیرد بفور
نہ عذر آوراں را براند بجور

اگر خشم گیرد بکردارِ زشت
چو باز آمدی ماجرا در نوشت

اگر با پدر جنگ جوید کسے
پدر بیگماں خشم گیرد بسے

وگر بر رفیقاں نباشد شفیق
بفرسنگ بگریزد از وے رفیق

وگر ترکِ خدمت کند لشکری
شود شاہِ لشکر کش از وے بری

ولیکن خداوندِ بالا و پست
بعصیاں درِ رزق بر کس نہ بست

ادیمِ زمین سفرۂ عامِ اوست
چہ دشمن بریں خوانِ یغما چہ دوست

اگر بر جفا پیشہ بشتافتے
کہ از دستِ قہرش اماں یافتے

بری ذاتش از تہمتِ ضد و جنس
غنی ملکش از طاعتِ جن و انس

پرستارِ امرش ہمہ چیز و کس
بنی آدم و مرغ و مور و مگس

لطیف و کریم گستر و کارساز
کہ دارائے خلق است و دانائے راز

مر او را رسد کبریا و منی | که ملکش قدیم است و ذاتش غنی
یکی را بسر بر نهد تاج بخت | یکی را بخاک اندر آرد ز تخت
کلاهِ سعادت یکی بر سرش | گلیمِ شقاوت یکی در برش
پس پرده بیند عملهای بد | هم او پرده پوشد بآلائے خود
بدرگاهِ لطف و بزرگیش بر | بزرگاں نہادہ بزرگی ز سر
فرو ماندگاں را برحمت قریب | تضرع کناں را بدعوت مجیب
بر احوالِ نابودہ علمش بصیر | باسرارِ ناگفتہ لطفش خبیر
بقدرت نگهدار بالا و شیب | خداوند دیوان روزِ حسیب
مهیا کن روزیٔ مار و مور | وگرچند بیدست و پایند و زور
بامرش وجود از عدم نقش بست | کہ داند جز او کردن از نیست هست
نہ ادراک در کنہِ ذاتش رسد | نہ فکرت بغورِ صفاتش رسد
دریں بحر جز مردِ راعی نرفت | گم آں شد کہ دنبالِ راعی نرفت
کسانے کہ زیں راہ برگشتہ اند | برفتند و بسیار سرگشتہ اند
خلافِ پیمبر کسے رہ گزید | کہ هرگز بمنزل نخواهد رسید
مپندار سعدی کہ راہِ صفا | تواں رفت جز در پئے مصطفیٰ

نعت

چہ نعتِ پسندیدہ گویم ترا | علیک السلام اے نبی الورا
خدا ایت ثنا گفت و تبجیل کرد | زمیں بوسِ قدرِ تو جبریل کرد

همه آسمان پیش قدرت خجل — تو مخلوق و آدم هنوز آب و گل

تو اصل وجود آمدی از نخست — دگر هرچه موجود شد فرع تست

ندانم کدامین سخن گویمت — که بالاتری زانچه من گویمت

ترا عز لولاک تمکین بس است — ثنای تو طٰه و یٰس بس است

درود ملک بر روان تو باد — بر اصحاب و بر پیروان تو باد

باب اوّل در عدل و رائے تدبیر جہانداری

حکایت

یکی دیدم از عرصهٔ رودبار — که پیش آمدم بر پلنگی سوار

چنان هول از آن حال بر من نشست — که ترسیدم از رفتن پای بست

تبسم کنان دست بر لب گرفت — که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت

تو هم گردن از حکم داور مپیچ — که گردن نپیچد ز حکم تو هیچ

چو خسرو بفرمان داور بود — نگهدارش نگهبان و یاور بود

محال است چون دوست دارد ترا — که در دست دشمن گذارد ترا

ره این است رو از حقیقت متاب — بنه گام و کامی که خواهی بیاب

پند دادن کسریٰ هرمز را

شنیدم که در وقت نزع روان — بهرمز چنین گفت نوشیروان

که خاطر نگهدار درویش باش | نه در بند آسایش خویش باش
نیاید به نزدیک دانا پسند | شبان خفته و گرگ در گوسپند
برو پاس درویش محتاج دار | که شاه از رعیت بود تاجدار
رعیت چو بیخ است و سلطان درخت | درخت ای پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دل خلق ریش | وگر میکنی میکنی بیخ خویش
اگر جاده‌ای بایدت مستقیم | ره پارسایان امید است و بیم
گزند کسانش نیاید پسند | که ترسد که در ملکش آید گزند
وگر در سرشت وی این خوی نیست | در آن کشور آسودگی بوی نیست
اگر پای بندی رضا پیش گیر | وگر یک سواری سر خویش گیر
فراخی در آن مرز و کشور مخواه | که دلتنگ بینی رعیت ز شاه
ز مستکبران دلاور مترس | از آن کو نترسد ز داور بترس
دگر کشور آباد بیند بخواب | که دارد دل اهل کشور خراب
خرابی و بدنامی آید ز جور | بزرگان رسند این سخن را بغور
رعیت نشاید به بیداد کشت | که مر سلطنت را پناهند و پشت
مراعات دهقان کن از بهر خویش | که مزدور خوشدل کند کار بیش
مروت نباشد بدی با کسی | کزو نیکوئی دیده باشی بسی

پند دادن خسرو شیرویه را

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت | در آندم که چشمش ز دیدن بخفت

بر آں باش تا ہر چہ نیت کنی — نظر در صلاحِ رعیت کنی
مپیچ اے پسر گردن از عقل و رائے — کہ مردم ز دستت نپیچند پائے
گریزد رعیت ز بیدادگر — کند نامِ زشتش بہ گیتی سمر
بسے بر نیاید کہ بنیادِ خود — بکند آنکہ بنہاد بنیادِ بد
خرابی کند مردِ شمشیر زن — نہ چندانکہ دودِ دلِ پیر زن
چراغے کہ بیوہ زنے بر فروخت — بسے دیدہ باشی کہ شہرے بسوخت
ازاں بہرہ ور تر در آفاق کیست — کہ در ملک رانی بانصاف زیست
چو نوبت رسد زیں جہاں غربتش — ترحم فرستند بر تربتش
بد و نیک مردم چو مے بگذرند — ہماں بہ کہ نامت بہ نیکی برند
خدا ترس را بر رعیت گمار — کہ معمارِ ملک است پرہیزگار
بد اندیشِ تست آں و خونخوارِ خلق — کہ نفعِ تو جوید در آزارِ خلق
ریاست بدستِ کسانے خطاست — کہ از دستِ شاں دستہا بر خداست
نکوکار پرور نہ بیند بدی — چو بد پروری خصمِ جانِ خودی
مکافاتِ دشمن بمالش مکن — کہ بیخش بر آوردہ باید ز بن
مکن صبر بر عاملِ ظلم دوست — کہ از فربہی بایدش کند پوست
سرِ گرگ باید ہم اول برید — نہ چوں گوسفنداں مردم درید

حکایت

چہ خوش گفت بازارگانِ اسیر — چو گردش گرفتند دزداں بہ تیر
چو مردانگی آید از رہزناں — چہ مردانِ لشکر چہ خیلِ زناں

شہنشہ کہ بازارگاں را بخست
درِ خیر بر شہر و لشکر ببست

کے آنجا دگر ہوشمنداں روند
چو آوازۂ رسم بد بشنوند

اگر بایدت نام نیک و قبول
نکو دار بازارگان و رسول

بزرگاں مسافر بجاں پرورند
کہ نامِ نکوشاں بعالم برند

تبہ گردد آں مملکت عنقریب
کزو خاطر آزردہ آید غریب

نکو دار ضیف و مسافر عزیز
وز آسیبِ شاں بر حذر باش نیز

ز بیگانہ پرہیز کردن نکوست
کہ دشمن تواں بود در زیِ دوست

قدیمانِ خود را بیفزائے قدر
کہ ہرگز نیاید ز پروردہ غدر

چو خدمت گزاریت گردد کہن
حقِ سالیانش فرامش مکن

گر او را ہرم دستِ خدمت ببست
ترا بر کرم ہمچناں دست ہست

حکایت

شنیدم کہ شاپور دم در کشید
چو خسرو برسمش قلم در کشید

چو شد حالش از بینوائی تباہ
نبشت ایں حکایت بنزدیک شاہ

کہ اے شاہ آفاق گستر بعدل
اگر من نماندم تو باقی بہ فضل

چو بذلِ تو کردم جوانیِ خویش
بہنگامِ پیری مرانم ز پیش

غریبے کہ پُر فتنہ باشد سرش
میازار و بیروں کن از کشورش

تو گر خشم بر وے نگیری رواست
کہ خوئے بدش دشمنے در قفاست

وگر پارسی باشدش زاد بوم
بصنعاش مفرست وسقلاب و روم

ہم آنجا امانش مدہ تا بچاشت
نشاید بلا بر دگر کس گماشت

که گویند برگشته باد آن زمین — کزو مردم آیند بیرون چنین

عمل گر دهی مرد منعم شناس — که مفلس ندارد ز سلطان هراس

چو مفلس فرو برد گردن بدوش — ازو بر نیاید دگر جز خروش

چو مشرف دو دست از امانت بداشت — بباید برو ناظرے برگماشت

ور او نیز درساخت با خاطرش — ز مشرف عمل برکن و ناظرش

خدا ترس باید امانت گذار — امین کز تو ترسد امینش مدار

امین باید از داور اندیشناک — نه از رفع دیوان و زجر و ہلاک

بیفشان و بشمار فارغ نشین — که از صد یکے را نه بینی امین

دو ہمجنس دیرینه وہم قلم — نباید فرستاد یک جا بہم

چه دانی که ہمدست گردند و یار — یکے دزد باشد یکے پرده دار

چو دزدان زہم باک دارند و بیم — رود در میان کاروانے سلیم

یکے راکه معزول کردی ز جاه — چو چندے برآید ببخشش گناه

برآوردن کام امیدوار — به از قید بندی شکستن ہزار

نویسنده را گر ستون عمل — بیفتد نبرد طناب امل

بفرمانبران بر شه دادگر — پدر وار خشم آورد بر پسر

گہش میزند تا شود دردناک — گہے میکند آبش از دیده پاک

چو نرمی کنی خصم گردد دلیر — وگر خشم گیری شوند از تو سیر

درشتی و نرمی بہم در بہ است — چو رگ زن که جراح و مرہم نہ است

جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش — چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش

نباید کسے در جہاں کو بماند — مگر آں کزو نام نیکو بماند

نمرد آنکہ ماند پس از وے بجائے — پل و مسجد و چاہ و مہمانسرائے

ہر آں کو نماند از پسش یادگار — درخت وجودش نیاورد بار

وگر رفت و آثارِ خیرش نماند — نشاید پس مرگش الحمد خواند

چو خواہی کہ نامت بود جاوداں — مکن نامِ نیک بزرگاں نہاں

ہمیں نقش برخواں پس از عہد خویش — کہ دیدی تو از عہد شاہانِ پیش

ہمیں کام و ناز و طرب داشتند — بہ آخر برفتند و بگذاشتند

یکے نام نیکو ببرد از جہاں — یکے رسم بد ماند ازو جاوداں

بہ سمع رضا مشنو ایذائے کس — وگر گفتہ آید بہ غورش برس

گنہگار را عذرِ نسیاں بنہ — چو زنہار خواہد تو زنہار دہ

گر آید گنہگارے اندر پناہ — نہ شرط است کشتن باول گناہ

چو بارے بگفتند و نشنید پند — بدہ گوشمالش بزندان و بند

وگر پند و بندش نباید بکار — درختے خبیث است بیخش برآر

چو خشم آیدت بر گناہ کسے — تأمل کنش در عقوبت بسے

کہ سہل است لعل بدخشاں شکست — شکستہ نشاید دگر بارہ بست

صواب است پیش از کشش بند کرد — کہ نتواں سر کشتہ پیوند کرد

گفتار اندر بخشایش بر ضعیفاں

نہ بر حکم شرع آب خوردن خطاست — وگر خوں بفتوے بریزی رواست

کرا شرع فتوی دهد بر هلاک ۔۔۔ الا تا نداری ز کشتنش باک

وگر دانی اندر تبارش کسان ۔۔۔ بر ایشان ببخشای و راحت رسان

گنه بود مردِ ستمگاره را ۔۔۔ چه تاوان زن و طفلِ بیچاره را

تنت زورمند است و لشکر گران ۔۔۔ ولیکن در اقلیمِ دشمن مران

کہ وے بر حصارے گریزد بلند ۔۔۔ رسد کشوری بے گنہ را گزند

نظر کن در احوالِ زندانیان ۔۔۔ کہ ممکن بود بے گنہ درمیان

چو بازارگاں در دیارت بمرد ۔۔۔ بمالش خیانت بود دست برد

کزاں پس کہ بر وے بگریند زار ۔۔۔ بہم باز گویند خویش و تبار

کہ مسکین در اقلیمِ غربت بمرد ۔۔۔ متاعے کزو ماند ظالم ببرد

بیندیش زاں طفلکِ بے پدر ۔۔۔ وز آہِ دلِ دردمندش حذر

بسا نامِ نیکوئے پنجاہ سال ۔۔۔ کہ یک نامِ زشتش کند پایمال

پسندیدہ کاران جاوید نام ۔۔۔ تطاول نکردند بر مالِ عام

بر آفاق گر سر بسر پادشاست ۔۔۔ چو مال از توانگر ستاند گداست

بمرد از تہیدستی آزاد مرد ۔۔۔ ز پہلوئے مسکین شکم پر نکرد

حکایت در معنی شفقت بر رعیت

شنیدم کہ فرماندہے دادگر ۔۔۔ قبا داشتے ہر دو رُو آستر

یکے گفتش اے خسروِ نیک روز ۔۔۔ قبائے ز دیبائے چینی بدوز

بگفت ایں قدر ستر و آسائش است ۔۔۔ وزیں بگذری زیب و آرائش است

نه از بهر آن مے ستانم خراج — که زینت کنم بر خود و تخت و تاج

اگر چون زنان حله بر تن کنم — بمردی کجا دفع دشمن کنم

مرا هم ز صد گونه آز و هواست — ولیکن خزینه نه تنها مراست

خزائن پر از بهر لشکر بود — نه از بهر آئین و زیور بود

سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه — ندارد حدود ولایت نگاه

چو دشمن خر روستائے برد — ملک باج و ده یک چرا مے خورد

مخالف خرش برد و سلطان خراج — چه اقبال ماند در آن تخت و تاج

مروت نباشد بر افتاده زور — برد مرغ دون دانه از پیش مور

رعیت درخت است اگر پروری — بکام دل دوستان بر خوری

به بیرحمی از بیخ و بارش مکن — که نادان کند حیف بر خویشتن

کسان بر خورند از جوانی و بخت — که بر زیر دستان نگیرند سخت

اگر زیر دستے در آید ز پاے — حذر کن ز نالیدنش بر خداے

چو شاید گرفتن بنرمی دیار — به پیکار خون از مشامے مبار

بمردی که ملک سراسر زمین — نیرزد که خونے چکد بر زمین

حکایت در معنی شفقت ملوک پیشین بر مسکینان

یکے از بزرگان اهل تمیز — حکایت کند ز ابن عبد العزیز

که بودش نگینے در انگشتری — فرو مانده در قیمتش جوهری

بشب گفتی آن جرم گیتی فروز — درے بود در روشنائی چو روز

قضا را در آمد یکی خشک سال
که شد بدر سیمای مردم هلال

چو در مردم آرام و قوت ندید
خود آسوده بودن مروت ندید

چو بیند کسی زهر در کام خلق
کیش بگذرد آب نوشین بحلق

بفرمود و بفروختندش بسیم
که رحم آمدش بر غریب و یتیم

بیک هفته نقدش بتاراج داد
بدرویش و مسکین و محتاج داد

فتادند در وی ملامت کنان
که دیگر بدستت نیاید چنان

شنیدم که میگفت و باران دمع
بعارض فرو میدویدش چو شمع

که زشت است پیرایه بر شهریار
دل شهری از ناتوانی فگار

مرا شاید انگشتری بی نگین
نشاید دل خلقی اندوهگین

خنک آنکه آسایش مرد و زن
گزیند بر آسایش خویشتن

نکردند رغبت هنرپروران
بشادی خویش از غم دیگران

اگر خوش بخسپد ملک بر سریر
نپندارم آسوده خسپد فقیر

وگر زنده دارد شب دیرباز
بخسپند مردم بآرام و ناز

حکایت اتابک مرحوم تکله بن زنگی رحمة الله علیه

در اخبار شاهان پیشینه هست
که چون تکله بر تخت زنگی نشست

بدورانش از کس نیازرد کس
سبق برد اگر خود همین بود و بس

چنین گفت یکره بصاحبدلے
که عمرم بسر رفت بے حاصلے

چو سے بگذرد ملک و جاه و سریر
نبرد از جهان دولت الا فقیر

نخواهم بہ کنجِ عبادت نشست — کہ دریابم این پنج روزے کہ ہست

چو بشنید دانائے روشن نفس — بہ تندی برآشفت کاے تکلہ بس

طریقت بجز خدمتِ خلق نیست — بہ تسبیح و سجادہ و دلق نیست

تو بر تختِ سلطانیٔ خویش باش — باخلاقِ پاکیزہ درویش باش

بصدق و ارادت میاں بستہ دار — ز طامات و دعوے زباں بستہ دار

قدم باید اندر طریقت نہ دم — کہ اصلے ندارد دمِ بے قدم

بزرگاں کہ نقدِ صفا داشتند — چنیں خرقہ زیرِ قبا داشتند

حکایت

شنیدم کہ بگریست سلطانِ روم — بر نیک مردے ز اہلِ علوم

کہ پایابم از دستِ دشمن نماند — جز این قلعہ و شہر با من نماند

بسے جہد کردم کہ فرزندِ من — پس از من شود سرورِ انجمن

کنوں دشمنِ بد گہر دست یافت — سرِ دستِ مردی و جہدم نتافت

چہ تدبیر سازم چہ درماں کنم — کہ از غم بفرسود جان و تنم

برآشفت دانا کہ این گریہ چیست — بریں عقل و ہمت بباید گریست

ولایت چہ باشد غمِ خویش خور — کہ از عمرِ بہتر شُد و بیشتر

ترا این قدر تا بمانی بس است — چو رفتی جہاں جائے دیگر کس است

اگر ہوشمند است و گر بے خرد — غمِ او مخور کو غمِ خود خورد

مشقت نیرزد جہاں داشتن — گرفتن بشمشیر و بگذاشتن

بدیں پنج روزہ اقامت مناز — باندیشہ تدبیرِ رفتن بساز

کرا دانی از خسروان عجم / ز عهد فریدون و ضحاک و جم

که بر تخت و ملکش نیامد زوال / نماند بجز ملک ایزد تعال

کرا جاودان ماندن امید هست / که گیتی همین جای جاوید نیست

کرا سیم و زر ماند و گنج و مال / پس از وی بچندی شود پایمال

وز آن کس که خیری بماند روان / دمادم رسد رحمتش بر روان

بزرگی کزو نام نیکو بماند / توان گفت با اهل دل کو بماند

الا تا درخت کرم پروری / که بیشک بر کامرانی خوری

کرم کن که فردا چو دیوان نهند / منازل بمقدار احسان دهند

یکی را که سعیش قدم پیشتر / بدرگاه حق منزلت بیشتر

یکی باز پس خائن و شرمسار / بترسد همی مرد ناکرده کار

بهل تا بدندان گزد پشت دست / تنوری چنین گرم و نانی نبست

بدانی گه غله برداشتن / که سستی بود تخم ناکاشتن

گفتار در نگاه داشتن خاطر درویشان

خداوندمندی مکن بر کهان / که بر یک نمط می نماند جهان

سر پنجه ناتوان بر مپیچ / که گر دست یابد برآید بهیچ

مبر گفتمت پای مردم ز جای / که عاجز شوی گر درآئی ز پای

دل دوستان جمع بهتر که گنج / خزینه تهی به که مردم برنج

مینداز در پای کار کسی / که افتد که در پایش افتی بسی

تحمل کن ای ناتوان از قوی / که روزی توانا تر از وی شوی

بہمت برآر از ستیزندہ شور ‌ ‌ ‌ کہ بازوے ہمت بہ از دستِ زور
لبِ خشکِ مظلوم را گو بخند ‌ ‌ ‌ کہ دندانِ ظالم بخواہند کند
بہ بانگِ دہل خواجہ بیدار گشت ‌ ‌ ‌ چہ داند شبِ پاسباں چوں گذشت
خورد کاروانی غمِ بارِ خویش ‌ ‌ ‌ نسوزد دلش بر خرِ پشت ریش
گرفتم کز افتادگاں نیستی ‌ ‌ ‌ چو افتادہ بینی چرا ایستی
برینت بگویم یکے سرگذشت ‌ ‌ ‌ کہ سستی بود زین سخن درگذشت

حکایت

چناں قحط سالے شد اندر دمشق ‌ ‌ ‌ کہ یاراں فراموش کردند عشق
چناں آسماں بر زمیں شد بخیل ‌ ‌ ‌ کہ لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سرچشمہاے قدیم ‌ ‌ ‌ نماند آب جز آبِ چشمِ یتیم
نبودے بجز آہِ بیوہ زنے ‌ ‌ ‌ اگر بر شدے دودے از روزنے
چو درویشِ بے برگ دیدم درخت ‌ ‌ ‌ قوی بازواں سست و درماندہ سخت
نہ بر کوہ سبزی نہ در باغ شخ ‌ ‌ ‌ ملخ بوستاں خوردہ و مردم ملخ
درآں حال پیش آمدم دوستے ‌ ‌ ‌ ازو ماندہ بر استخواں پوستے
شگفت آمدم کو قوی حال بود ‌ ‌ ‌ خداوندِ جاہ و زر و مال بود
بدو گفتم اے یارِ فرخندہ خوے ‌ ‌ ‌ چہ درماندگی پیشت آمد بگوے
بغرید برمن کہ عقلت کجاست ‌ ‌ ‌ چو دانی و پرسی سوالت خطاست
نہ بینی کہ سختی بغایت رسید ‌ ‌ ‌ مشقت بحدِ نہایت رسید
نہ باراں ہمے آید از آسماں ‌ ‌ ‌ نہ بر میرود دودِ فریاد خواں

بدو گفتم آخر ترا باک نیست — کشد زهر جائیکه تریاک نیست
گر از نیستی دیگرے شد ہلاک — ترا ہست کشتی ز طوفان چہ باک
نگہ کرد رنجیدہ در من فقیہ — نگہ کردن عالم اندر سفیہ
کہ مرد ار چہ بر ساحل است اے رفیق — نیاساید و دوستانش غریق
من از بینوائی نیم روے زرد — غم بینوایان دلم خستہ کرد
نخواہم کہ بیند خردمند ریش — نہ بر عضو مردم نہ بر عضو خویش
بحمد اللہ ارچہ ز ریش ایمنم — چو ریشے ببینم بلرزد تنم
منغص بود عیش آن تندرست — کہ باشد بہ پہلوئے بیمار سست
چو بینم کہ درویش مسکین نخورد — بکام اندرم لقمہ زہر است و درد
یکے را بزندان درش دوستاں — کجا ماندش عیش در بوستاں

حکایت

شبے دود خلق آتشے بر فروخت — شنیدم کہ بغداد نیمے بسوخت
یکے شکر گفت اندراں خاک و دود — کہ دکان ما را گزندے نبود
جہاندیدۂ گفتش اے بو الہوس — ترا خود غم خویشتن بود و بس
پسندی کہ شہرے بسوزد بنار — وگرچہ سرایت بود بر کنار
بجز سنگدل کے کند معدہ تنگ — چو بیند کساں بر شکم بستہ سنگ
توانگر خود آں لقمہ چوں میخورد — چو بیند کہ درویش خوں میخورد
تنک پے چو یاراں بمنزل رسند — نخسپند کہ واماندگاں از پسند
دل پادشاہاں شود بار کش — چو بینند در گل خر خار کش

اگر در سرائے سعادت کس است	ز گفتار سعدیش حرفے بس است
ہمین است بسند است اگر بشنوی	کہ گر خار کاری سمن ندروی

حکایت

خبرداری از خسروان عجم	کہ کردند بر زیردستاں ستم
نہ آں شوکت و پادشائی بماند	نہ آں ظلم بر روستائی بماند
خطا بیں کہ از دست ظالم برفت	جہاں ماند و او با مظالم برفت
خنک روز محشر تن دادگر	کہ در سایۂ عرش دارد مقر
بقومے کہ نیکی پسند خدائے	دہد خسرو عادل و نیک رائے
چو خواہد کہ ویراں کند عالمے	نہد ملک در پنجۂ ظالمے
سگالند ازو نیک مرداں حذر	کہ خشم خدا است بیدادگر
بزرگی ازو دان و منت شناس	کہ زائل شود نعمت ناسپاس
نہ خود خواندہ در کتاب مجید	کہ در شکر نعمت بود بر مزید
اگر شکر کردی بریں ملک و مال	بمالے و ملکے رسی بے زوال
وگر جور در پادشاہی کنی	پس از پادشاہی گدائی کنی
حرام است بر پادشاہ خواب خوش	چو باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامی بیک خردلہ	کہ سلطاں شباں است و عامی گلہ
چو پرخاش بینند و بیداد ازو	شباں نیست گرگ است فریاد ازو
بد انجام رفت و بد اندیشہ کرد	کہ با زیردستاں جفا پیشہ کرد
نخواہی کہ نفریں کنند از پست	نکو باش تا بد نگوید کست

حکایت

یکی بر سر شاخ و بن می‌برید — خداوند بستان نگه کرد و دید
بگفتا گر این شخص بد میکند — نه با من که با نفس خود میکند
نصیحت بجاست اگر بشنوی — ضعیفان مفگن بکتف قوی
که فردا بداور برد خسروی — گدائی که پیشت نیرزد جوی
چو خواهی که فردا شوی مهتری — مکن دشمن خویشتن کهتری
که چون بگذرد بر تو این سلطنت — بگیرد بکین آن گدا دامنت
مکن پنجه از ناتوانان بدار — که گر بفگنندت شوی شرمسار
که زشت است در پنجه آزادگان — بیفتادن از دست افتادگان
بزرگان روشندل نیکبخت — بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنبال راستان کج مرو — وگر راست خواهی ز سعدی شنو

صفت جمعیت اوقات درویش راضی

مگو جاهی از سلطنت بیش نیست — که ایمن‌تر از ملک درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند — حق این است و صاحبدلان بشنوند
تهیدست تشویش نانی خورد — ملک غم بقدر جهانی خورد
گدا را چو حاصل شود نان شام — چنان خوش بخسپد که سلطان شام
غم و شادمانی بسر می‌رود — بمرگ این دو از سر بدر میرود
چه این را که بر سر نهادند تاج — چه آن را که بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازی بکیوان برست — وگر تنگدستی بزندان در است

دراں دم کاجل بر سر ہر دو تاخت — کسے شاید از بلد گر شاں شناخت

گفتار در نکوکاری و بدکاری و انجام آں

نکوکار مردم نباشد بدش — نورزد کسے بد کہ نیک آیدش

شر انگیز مردم سوے شر رود — چو کژدم کہ در خانہ کمتر رود

اگر نفع کس در نہاد تو نیست — چنیں جوہر و سنگ خارا یکیست

غلط گفتم اے یار شایستہ خوے — کہ نفع است در آہن و سنگ و روے

چنیں آدمی مردہ بہ ننگ را — کہ بر وے فضیلت بود سنگ را

نہ ہر آدمی زادہ از دد بہ است — کہ دد ز آدمی زادۂ بد بہ است

بہ است از دد انسان صاحب خرد — نہ انساں کہ در مردم افتد چو دد

چو انساں نداند بجز خورد و خواب — کدامش فضیلت بود بر دواب

سوار نگوں بخت بے راہ رو — پیادہ برد زو بر فتن گرو

کسے دانۂ نیک مردی نکاشت — کزو خرمن کام دل بر نداشت

نہ ہرگز شنیدیم در عمر خویش — کہ بد مرد را نیکی آید بہ پیش

حکایت سرہنگ مردم آزار

گرازے بچاہے در افتادہ بود — کہ از ہول او شیر نر مادہ بود

بد اندیش مردم بجز بد ندید — بیفتاد و عاجز تر از خود ندید

ہمہ شب ز فریاد و زاری نخفت — یکے بر سرش کوفت سنگے و گفت

تو ہرگز رسیدی بفریاد کس — کہ میخواہی امروز فریاد رس

همه تخم نامردمی کاشتی | ببین لاجرم بر که برداشتی
کسی بر جان ریشت نهد مرهمی | که دلها ز ریشت بنالد همی
تو ما را همی چاه کندی براه | بسر لاجرم در فتادی بچاه
دو کس چه کنند از پی خاص و عام | یکی نیک محضر دگر زشت نام
یکی تا کند تشنه را تازه حلق | دگر تا بگردن در افتند خلق
اگر بد کنی چشم نیکی مدار | که هرگز نیارد گز انگور بار
نپندارم ای در خزان کشته جو | که گندم ستانی بوقت درو
درخت زقوم ار بجان پروری | مپندار هرگز کزو بر خوری
رطب ناورد چوب خرزهره بار | چه تخم افگنی بر همان چشم دار

حکایت

یکی پند میداد فرزند را | نگهدار پند خردمند را
مکن جور بر خردگان ای پسر | که یک روزت افتد بزرگی بسر
نمی‌ترسی ای گرگ ناقص خرد | که روزی پلنگیت برهم درد
بخردی درم زور سرپنجه بود | دل زیردستان ز من رنجه بود
بخوردم یکی مشت زورآوران | نکردم دگر زور بر لاغران

حکایت در تغیر روزگار و انتقال دولت

شنیدم که در مصر میر اجل | سپه تاخت بر روزگارش اجل
گزیدند فرزانگان دست فوت | که در طب ندیدند داروی موت

همه تخت و ملکے پذیرد زوال — بجز ملک فرمانده لایزال

چو نزدیک شد روز عمرش بشب — شنیدم که میگفت در زیر لب

که در مصر چون من عزیزے نبود — چو حاصل همین بود چیزے نبود

جهان گرد کردم نخوردم برش — برفتم چو بیچارگان از سرش

پسندیده رائے که بخشید و خورد — جهان از پئے خویشتن گرد کرد

در آن کوش تا با تو ماند مقیم — که هرچه از تو ماند دریغست و بیم

کند خواجه بر بستر جان گداز — یکے دست کوتاه و دیگر دراز

در آن دم ترا مے نماید بدست — که دهشت زبانش نگفتن ببست

که دستے بجود و کرم کن دراز — دگر دست کوته کن از ظلم و آز

کنونت که دست است خارے بکن — دگر کے برآری تو دست از کفن

حکایت پادشاه ظالم که خررا بسخره مے گرفت

شنیدم که از پادشاهان غور — یکے پادشه خر گرفتے بزور

بگویند بارے بجرم شکار — برون رفت بیداد گر شهریار

تگاور بدنبال صیدے براند — شبش در گرفت از حشم دور ماند

بتنها ندانست روے و رهے — بپیچاند ناکام شب در دهے

خرے دید پوشیده کارگر — توانا و زور آور و بار بر

یکے مرد کرد و استخوانے بدست — بپیچان میزدش کاستخوان مے شکست

شهنشه برآشفت و گفت اے جوان — ز حد رفت جورت برین بے زبان

پسندش نیامد فرومایه قول — یکی بانگ بر پادشه زد بهول

که بیهوده تکلیفم این کار پیش — برو چون ندانی پی کارِ خویش

نه از جهل می‌لنگم پای خر — که از جورِ سلطانِ بیدادگر

خر این جایگه لنگ و بیمارکش — از آن به که پیشِ ملک بارکش

لعنت بر چنان ملک و دولت که راند — که لعنت برو تا قیامت بماند

گرفتم که خر بارش اکنون کشد — در آن روز بارِ خران چون کشد

اگر انصاف پرسی بد اختر کس است — که در راحتش رنجِ دیگر کس است

شه این جمله بشنید چیزی نگفت — به پشت اسپ سر برزین بخفت

همه شب ز بیداری اختر شمرد — ز سودا و اندیشه خوابش نبرد

چو آوازِ مرغِ سحر گوش کرد — پریشانی شب فراموش کرد

سواران همه شب بتک تاختند — سحرگه پی اسپ بشناختند

در آن عرصه بر اسپ دیدند شاه — پیاده دویدند یکسر سپاه

بزرگان نشستند و خوان خواستند — بخوردند و مجلس بیاراستند

چو شورِ طرب در نهاد آمدش — ز دهقانِ دوشینه یاد آمدش

بفرمود جستند و بستند سخت — بخواری فکندند در پای تخت

سیه دل برآهیخت شمشیر تیز — ندانست بیچاره روی گریز

شمرد آن دم از زندگی آخرش — بگفت آنچه گردیده در خاطرش

ز نامهربانی که در دور گشت — همه عالم آوارۂ جور گشت

نه من کردم از دستِ جورت نفیر — که خلقی ز خلقی یکی گفته گیر

وگر بشنوی آن نکوهش ز من — بانصاف پنج نکوهش بکن
ترا چاره از ظلم برگشتن است — نه بیچارهٔ بی گنه کشتن است
چو بیداد کردی توقع مدار — که نامت به نیکی رود در دیار
بدان ای پسر کو شود پادشاه — که خلقش ستایند در بارگاه
چه سود آفرین بر سر انجمن — پس چرخه نفرین کنان پیرزن
بگرفت این سخن شاه ظالم بگوش — ز سرمستی غفلت آمد بهوش
در آن دِه که طالع نمودش بهی — دهی را ببخشید فرمان دهی
بنزد من آنکس نکوخواه تست — که گوید فلان خار در راه تست
بگمراه گفتن نکو مے روی — جفای تمام است و جور قوی
هر آنکس که عیبش نگویند پیش — هنر داند از جاهلی عیب خویش

حکایت زور آزمائے تنگدست

یکے مشت زن بخت روزی نداشت — نه اسباب شامش مهیا نه چاشت
ز جور شکم گل کشیدے بپشت — که روزی محال است خوردن بمشت
مدام از پریشانی روزگار — دلش حسرت آلود و تن سوگوار
گهش جنگ با عالم خیره کش — گه از بخت شوریده رویش ترش
گه از دیدن عیش شیرین مذاق — فرو میشدے آب تلخش بحلق
گه از کار آشفته بگریستے — که کس دید ازین صعبتر زیستے؟
کسان شهد نوشند و مرغ و بره — مرا روی نان مے نبیند تره

اگر انصاف پرسی نه نیکوست این … برهنه من و گربه را پوستین
دریغ ار فلک شیوهٔ ساختی … که گنجی بدست من انداختی
مگر روزگاری هوس راندمی … ز خود گرد محنت بیفشاندمی
شنیدم که روزی زمینی بکافت … عظام زنخدان پوسیده یافت
بخاک اندرش عقد بگسیخته … گهرهای دندان فرو ریخته
دهان بی زبان پند میگفت و راز … که ای خواجه با بی نوائی بساز
نه این است حال دهن زیر گل … شکر خورده انگار یا خون دل
غم از گردش روزگاران مدار … که بیجا بگردد بسی روزگار
همان لحظه کین خاطرش روی داد … غم از خاطرش رخت یکسو نهاد
که ای نفس بی رای و تدبیر و هش … بکش بار تیمار و خود را مکش
اگر بنده بار بر سر برد … وگر سر باوج فلک بر برد
در آن دم که حالش دگرگون شود … بمرگ از سرش هر دو بیرون شود
غم و شادمانی نماند و لیک … جزای عمل ماند و نام نیک
کرم پای دارد نه دیهیم و تخت … بده کز تو این ماند ای نیکبخت
مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم … که پیش از تو بودست و بعد از تو هم
نخواهی که ملکت برآید بهم … غم ملک و دین خورده باید بهم
زر افشان چو دنیا بخواهی گذاشت … که سعدی در افشاند اگر زر نداشت
بر مرد هشیار دنیا خس است … که هر مدتی جای دیگر کس است
منه بر جهان دل که بیگانه ایست … چو مطرب که هر روز در خانه ایست

نکوئی کن امسال چوں دہ تراست / کہ سال دگر دیگرے دہ خداست
کسے زیں میاں گوئے دولت ربود / کہ در بند آسایش خلق بود
بکار آمد آنہا کہ برداشتند / نہ گرد آوریدند و بگذاشتند
اگر گنج قاروں بدست آوری / نماند مگر آنچہ بخشی بری

گفتار در مصلحت اندیشی تا کار بتدبیر برآید جنگ کردن نشاید

ہمے تا برآید بتدبیر کار / مدارائے دشمن بہ از کارزار
چو نتواں عدو را بقوت شکست / بنعمت بباید در فتنہ بست
گر اندیشہ داری ز دشمن گزند / بتعویذ احساں زبانش ببند
عدو را بجائے خسک زر بریز / کہ احساں کند کند دنداں تیز
بتدبیر شاید جہاں خورد و لوس / چو دستے نشاید گزیدن ببوس
بتدبیر رستم در آید ببند / کہ اسفندیارش نجست از کمند
عدو را بفرصت تواں کند پوست / پس او را مدارا چناں کن کہ دوست
حذر کن ز پیکار کمتر کسے / کہ از قطرہ سیلاب دیدم بسے
مزن تا توانی بر ابرو گرہ / کہ دشمن اگرچہ زبوں دوست بہ
بود دشمنش تازہ و دوست ریش / کسے کش بود دشمن از دوست بیش
مزن با سپاہے ز خود بیشتر / کہ نتواں زد انگشت بر نیشتر
وگر زو تواناتری در نبرد / نہ مردیست بر ناتواں زور کرد
اگر پیل زوری و گر شیر چنگ / بنزدیک من صلح بہتر کہ جنگ

چو دست از همه حیلتے درگسشت ‏ ‏ ‏ حلال است بردن بشمشیر دست

اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ ‏ ‏ ‏ وگر جنگ جوید عنان برمپیچ

کہ گر وے ببندد در کارزار ‏ ‏ ‏ ترا قدر و ہیبت شود یک ہزار

ور او پائے جنگ آورد در رکاب ‏ ‏ ‏ نخواہد بحشر از تو داور حساب

تو ہم جنگ را باش چون فتنہ خواست ‏ ‏ ‏ کہ با کینہ ور مہربانی خطاست

چو با سفلہ گوئی بلطف و خوشی ‏ ‏ ‏ فزون گرددش کبر و گردن کشی

چو دشمن در آید بعجز از درت ‏ ‏ ‏ بدر کن ز دل کین و خشم از سرت

چو زنہار خواہد کرم پیشہ کن ‏ ‏ ‏ ببخشا و از مکرش اندیشہ کن

ز تدبیر پیر کہن بر مگرد ‏ ‏ ‏ کہ کار آزمودہ بود سالخورد

برآرند بنیاد رویین ز پائے ‏ ‏ ‏ جوانان بشمشیر و پیران برائے

بیندیش در قلب ہیجا سفر ‏ ‏ ‏ چو دانی کزان بہ کہ باشد ظفر

چو بینی کہ لشکر ز ہم پشت داد ‏ ‏ ‏ بہ تنہا مدہ جان شیرین بباد

اگر برکناری برفتن بکوش ‏ ‏ ‏ وگر در میانی لبس دشمن بپوش

وگر خود ہزاری و دشمن دویست ‏ ‏ ‏ چو شب شد در اقلیم دشمن مایست

شب تیرہ پنجاہ سوار از کمین ‏ ‏ ‏ چو پانصد بشوکت بدرند زمین

چو خواہی بریدن بشب راہہا ‏ ‏ ‏ حذر کن نخست از کمین گاہہا

میان دو لشکر چو یکروزہ راہ ‏ ‏ ‏ بماند بزن خیمہ بر جایگاہ

گر او پیشدستی کند غم مدار ‏ ‏ ‏ ور افراسیاب است مغزش برآر

عداوت بپائے چو یکروزہ راند ‏ ‏ ‏ سر پنجہ زورمندش نماند

تو آسوده بر لشکر مانده زن
که نادان ستم کرد بر خویشتن

چو دشمن شکستی بیفکن علم
که بازش نیاید جراحت بهم

بسی در قفای هزیمت مران
نباید که دور افتی از یاوران

هوا بینی از گرد هیجا چو میغ
بگیرند گردت به زوبین و تیغ

به دنبال غارت نراند سپاه
که خالی بماند پس پشت شاه

سپه را نگهبانی شهریار
به از جنگ در حلقهٔ کارزار

گفتار در نواختن سپاه بافزونی منصب و جاه

دلاور که باری تهور نمود
بباید به مقدارش اندر فزود

که بار دگر دل نهد بر هلاک
ندارد ز پیکار یاجوج باک

سپاهی در آسودگی خوش بدار
که در حالت سختی آید بکار

کنون دست مردان جنگی ببوس
نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس

سپاهی که کارش نباشد به برگ
چرا دل نهد روز هیجا به مرگ

نواحی ملک از کف بدسگال
به لشکر نگهدار و لشکر بمال

ملک را بود بر عدو دست چیر
چو لشکر دل آسوده باشند و سیر

بهای سر خویشتن می‌خورند
نه انصاف باشد که سختی برند

چو دارند گنج از سپاهی دریغ
دریغ آیدش دست بردن به تیغ

چه مردی کند در صف کارزار
چو دستش تهی باشد و کار زار

گفتار در کار کردن برای کار آزمودگان

به پیکار دشمن دلیران فرست — هژبران به ناورد شیران فرست
به رای جهاندیدگان کار کن — که صید آزموده است گرگ کهن
مترس از جوانان شمشیر زن — حذر کن ز پیران بسیار فن
جوانان پیل افگن و شیرگیر — ندانند دستان روباه پیر
خردمند باشد جهاندیده مرد — که بسیار گرم آزموده است و سرد
جوانان شایسته و بخت ور — ز گفتار پیران نپیچند سر
گرت مملکت باید آراسته — مده کار معظم به نوخاسته
سپه را مکن پیشرو جز کسے — که در جنگها بوده باشد بسے
نتابد سگ صید رو از پلنگ — ز روبه رمد شیر نادیده جنگ
چو پرورده باشد پسر در شکار — نترسد چو پیش آیدش کارزار
به کشتی و نخجیر و آماج و گوے — دلاور شود مرد پرخاشجوے
به گرمابه پرورده و عیش و ناز — بترسد چو بیند در جنگ باز
دو مردش نشانند بر پشت زین — بود کش زند کودکے بر زمین
یکے را که دیدی تو در جنگ پشت — بکش گر عدو در مصافش نکشت
مخنث به از مرد شمشیر زن — که روز وغا سر بتابد چو زن

حکایت

چه خوش گفت گرگین به فرزند خویش — چو قربان پیکار بربست و کیش

اگر چوں زناں جُست خواہی گریز — مرو آب مرداں جنگی مریز
سوارے کہ بنمود در جنگ پشت — نہ خود کہ نام آوراں را بکشت
تہوّر نیاید مگر زاں دو یار — کہ اُفتند در حلقۂ کارزار
دو ہمجنس ہمسفرہ ہمزباں — بکوشند در قلب ہیجا بجاں
کہ ننگ آیدش رفتن از پیش تیر — برادر بچنگالِ دشمن اسیر
چہ بینی کہ یاراں نباشند یار — ہزیمت بجائے غنیمت شمار

گفتارِ دلدارئ ہنرمنداں

دو تن پرور اے شاہ کشور کشائے — یکے اہلِ رزم و دگر اہلِ رائے
ز نام آوراں گوئے دولت برد — کہ دانا و شمشیر زن پرورد
ہر آں کو قلم را نورزید و تیغ — بر و گر بمیرد مگو اے دریغ
قلم زن نگہدار و شمشیر زن — نہ مُطرب کہ مردی نیاید ز زن
نہ مردیست دشمن در اسبابِ جنگ — تو مدہوش ساقی و آوازِ چنگ
بسا اہلِ دولت ببازی نشست — کہ دولت برفتش ببازی ز دست

گفتار در حذر از دشمن در صلح

نگویم ز جنگِ بد اندیش ترس — در آوازۂ صلح ازو بیش ترس
بسا کس بروز آیتِ صلح خواند — چو شب شد سپہ بر سرِ خفتہ راند
زرہ پوش خسپند مرد اُفگناں — کہ بستر بود خوابگاہِ زناں

بچشمه درون مرد شمشیر زن | برهنه نخسپد چو در خانه زن
بباید نهان جنگ را ساختن | که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کار مردان کار آگه است | یزک سد روئین لشکر گه است

گفتار در حسن تدبیر با دشمنان

میان دو بدخواه کوتاه دست | نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هر دو با هم سگالند راز | شود دست کوتاه ایشان دراز
یکی را به نیرنگ مشغول دار | دگر را بر آور ز هستی دمار
اگر دشمنی پیش گیرد ستیز | بشمشیر تدبیر خونش بریز
برو دوستی گیر با دشمنش | که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکر دشمن افتد خلاف | تو بگذار شمشیر خود در غلاف
چو گرگان پسندند با هم گزند | برآساید اندر میان گوسفند
چو دشمن بدشمن شود مشتغل | تو با دوست بنشین بآرام دل

گفتار اندر ملاطفت با دشمن از روئے عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی | نگهدار پنهان ره آشتی
که کشور کشایان مغفر شکاف | نهان صلح جستند و پیدا مصاف
دل مرد میدان نهانی بجوی | که باشد که در پایت افتد چو گوی
چو سالارے از دشمن افتد بچنگ | بکشتن درش کرد باید درنگ

که افتد کزین نیمه هم سروری | بماند گرفتار در چنبری
اگر کشتی این بندئے ریش را | نبینی دگر بندئے خویش را
نترسد که دورانش بندی کند | که بر بندیان زورمندی کند
کسے بندیان را بود دستگیر | که خود بوده باشد به بندی اسیر
اگر سر نهد بر خطت سروری | چو نیکش بداری نهد دیگری
دگر خفیه یک دل بدست آوری | از آن به که صد دل شبخون بری

گفتار در حذر از اقربائے دشمن که بمکر دوست گردند

گرت خویش دشمن شود دوستدار | ز تلبیس ایمن مشو زینهار
که گردد درونش بکین تو ریش | چو یاد آیدش مهر پیوند خویش
بد اندیش را لفظ شیرین مبین | که ممکن بود زهر در انگبین
کسے جان از آسیب دشمن ببرد | که مر دوستان را بدشمن شمرد
نگهدارد آن شوخ در کیسه دُر | که داند همه خلق را کیسه بر
سپاهی که عاصی شود از امیر | ورا تا توانی بخدمت مگیر
ندانست سالار خود را سپاس | ترا هم نداند ز غدرش هراس
بسوگند و عهد استوارش مدار | نگهبان پنهان برو برگمار
نو آموز را ریسمان کن دراز | نه بگسل که دیگر نه بینیش باز
چو اقلیم دشمن بجنگ و حصار | گرفتی بزندانیانش سپار
که بندی چو دندان بخون در برد | ز حلقوم بیدادگر خون خورد

چو برگشتی از دست دشمن دیار — رعیت بسامان تر از وے بدار
که گر باز کوبد در کارزار — بر آرند عام از دماغش دمار
وگر شهریاں را رسانی گزند — در شہر بر روے دشمن مبند
مگو دشمن تیغ زن بر در است — که ہم باز دشمن بشہر اندر است
بتدبیر جنگ بد اندیش کوش — مصالح بیندیش و نیت بپوش
منہ در میاں راز با ہر کسے — که جاسوس ہم کاسہ دیدم بسے
سکندر که با شرقیاں حرب داشت — در خیمہ گویند در غرب داشت
چو بہمن بزاولستاں خواست شد — چپ آوازہ افگند و از راست شد
اگر جز تو داند که عزم تو چیست — بریں رائے و دانش بباید گریست
حذر کن ز پرخاش و کیں آوری — که عالم بزیر نگیں آوری
چو کارے بر آید بلطف و خوشی — چه حاجت به تندی و گردن کشی
نخواہی که باشد دلت دردمند — دل دردمنداں بر آور ز بند
ببازو توانا نباشد سپاہ — برو ہمت از ناتواناں بخواہ
دعاے ضعیفان امیدوار — ز بازوے مردی به آید بکار

ہر آنکه استعانت بدرویش برد
اگر بر فریدوں زد از پیش برد

باب دوم در احسان

اگر هوشمندی بمعنی گرای / که معنی ز صورت بماند بجای

کرا دانش و جود و تقوی نبود / بصورت درش هیچ معنی نبود

کسی خسپد آسوده در زیر گل / که خسپند ازو مردم آسوده دل

غم خویش در زندگی خور که خویش / بمرده نپردازد از حرص خویش

زر و نعمت اکنون بده کان تست / که بعد از تو بیرون ز فرمان تست

نخواهی که باشی پراگنده دل / پراگندگان را ز خاطر مهل

کسی گوی دولت ز دنیا برد / که با خود نصیبی بعقبی برد

بپوشیدن ستر درویش کوش / که ستر خدایت بود پرده پوش

مگردان غریب از درت بی نصیب / مبادا که گردی بدرها غریب

بزرگی رساند بمحتاج خیر / که ترسد که محتاج گردد بغیر

بحال دل خستگان در نگر / که باری تو دل خسته باشی دگر

فرو ماندگان را درون شاد کن / ز روز فرو ماندنی یاد کن

نه خواهنده بر در دیگران / بشکرانه خواهنده از در مران

گفتار در ترحم بر یتیمان

پدر مرده را سایه بر سر فگن / غبارش بیفشان و خارش بکن

ندانی چہ بودش فرو ماندہ سخت — بود تازہ بے بیخ ہرگز درخت
چو بینی یتیمے سر افگندہ پیش — مدہ بوسہ بر روے فرزند خویش
یتیم ار بگرید کہ نازش خرد — وگر خشم گیرد کہ بارش برد
الا تا نگرید کہ عرش عظیم — بلرزد ہمے چون بگرید یتیم
برحمت بکن آبش از دیدہ پاک — بشفقت بیفشانش از چہرہ خاک
اگر سایۂ او برفت از سرش — تو در سایۂ خویشتن پرورش
من آنگہ سر تاجور داشتم — کہ سر در کنار پدر داشتم
اگر بر وجودم نشستے مگس — پریشان شدے خاطر چند کس
کنون گر بزندان برندم اسیر — نباشد کس از دوستانم نصیر
مرا باشد از درد طفلان خبر — کہ در طفلی از سر برفتم پدر

حکایت بر سبیل تمثیل

یکے خار پاے یتیمے بکند — بخواب اندرش دید صدر خجند
ہمے گفت و در روضہا مے چمید — کزاں خار بر من چہ گلہا دمید
مشو تا توانی ز رحمت بری — کہ رحمت برندت چو رحمت بری
چو انعام کردی مشو خود پرست — کہ من سرورم دیگراں زیر دست
اگر تیغ دورانش انداخت است — نہ شمشیر دوراں ہنوز آخت است
چو بینی دعاگوے دولت ہزار — خداوند را شکر نعمت گزار
کہ چشم از تو دارند مردم بسے — نہ تو چشم داری بدست کسے

حکایت در اخلاق پیغمبران

شنیدم که یک هفته ابن السبیل ‌‌ نیامد به مهمانسرای خلیل
ز فرخنده خوئی نخوردی پگاه ‌‌ مگر بینوائی درآید ز راه
برون رفت و هر جانبے بنگرید ‌‌ در اطراف وادی نگه کرد و دید
به تنها یکے در بیابان چو بید ‌‌ سر و مویش از برف پیری سپید
به دلداریش مرحبائے بگفت ‌‌ برسم کریماں صلائے بگفت
که اے چشمہائے مرا مردمک ‌‌ یکے مردمی کن به نان و نمک
نعم گفت و برجست و برداشت گام ‌‌ که دانست خلقش علیه السلام
رقیبان مهمانسرائے خلیل ‌‌ بعزت نشاندند پیر ذلیل
بفرمود و ترتیب کردند خوان ‌‌ نشستند بر هر طرف همگنان
چو بسم الله آغاز کردند جمع ‌‌ نیامد ز پیرش حدیثے بسمع
چنیں گفت اے پیر دیرینه روز ‌‌ چو پیران نمی بینمت صدق و سوز
نه شرط است وقتیکه روزی خوری ‌‌ که نام خداوند روزی بری
بگفتا نگیرم طریقت بدست ‌‌ که نشنیدم از پیر آذر پرست
بدانست پیغمبر نیک فال ‌‌ که گبر است پیر تبه بوده حال
بخواری براندش چو بیگانه دید ‌‌ که منکر بود پیش پاکاں پلید
سروش آمد از کردگار جلیل ‌‌ بهیبت ملامت کناں کاے خلیل
منش داده صد سال روزی و جاں ‌‌ ترا نفرت آمد ازو یک زماں

اگر او مے برد پیش آتش سجود | تو وا پس چرا مے بری دست جود

حکایت

شنیدم که مردے براہ حجاز | بہر خطوہ کردے دو رکعت نماز
چناں گرم رو در طریق خدا | کہ خار مغیلاں نکندے ز پا
باخر ز وسواس خاطر پریش | پسند آمدش در نظر کار خویش
بہ تلبیس ابلیس در چاہ رفت | کہ نتواں ازیں خوبتر راہ رفت
گرش رحمت حق نہ دریافتے | غرورش سر از جادہ بر تافتے
یکے ہاتف از غیب آواز داد | کہ اے نیکبخت مبارک نہاد
مپندار گر طاعتے کردہ | کہ نزلے بدیں حضرت آوردہ
باحسانے آسودہ کردن دلے | بہ از الف رکعت بہر منزلے

حکایت در معنے احسان با خلق خدا

یکے در بیاباں سگے تشنہ یافت | بروں از رمق در حیاتش نیافت
کلہ دلو کرد آں پسندیدہ کیش | چو حبل اندراں بست دستار خویش
بخدمت میاں بست و بازو کشاد | سگ ناتواں را دمے آب داد
خبر داد پیغمبر از حال مرد | کہ داور گناہان او عفو کرد
الا گر جفا کاری اندیشہ کن | کرم پیشہ گیر و وفا پیشہ کن
کسے با سگے نیکوئی گم نکرد | کجا گم شود خیر با نیک مرد
کرم کن چناں کت بر آید ز دست | جہانباں در خیر بر کس نہ بست

گرت دست احساں نباشد ہمے — چہ لطفے بِہ ور زیارت گہے
بقنطار زر بخش کردن ز گنج — بسنجد آنکہ دینارے از دست رنج
برد ہر کسے بار در خورد زور — گراں است پاے ملخ پیش مور
تو با خلق نیکی کن اے نیکبخت — کہ فردا نگیرد خدا بر تو سخت
گر از پا در آید نماند اسیر — کہ افتادگاں را بود دستگیر
بآزار فرماں مده بر رہی — کہ باشد کہ افتد بفرماندہی
چو تمکین و جاہت بود بر دوام — مکن زور بر مرد درویش و عام
کہ افتد کہ باجاه و تمکیں بود — چو بیدق کہ ناگاه فرزیں بود
نصیحت شنو مردم نیک بیں — نباشند در ہیچ دل تخم کیں
خداوند خرمن زیاں مے کند — کہ بر خوشہ چیں سرگراں میکند
نترسد کہ نعمت بمسکیں دہد — وزاں بار غم بر دل ایں نہد
بسا زورمندا کہ افتاد سخت — بس افتادہ را یاوری کرد بخت
دل زیر دستاں نباید شکست — مبادا کہ روزے شوی زیر دست

حکایت

بنالید درویشے از ضعف حال — بر تند خوئے خداوند مال
نہ دینار دادش سیہ دل نہ دانگ — برو زد بسر باری از طیرہ بانگ
دل سائل از جور او خوں گرفت — سر از غم بر آورد و گفت اے شگفت
توانگر ترش روے بارے چراست — مگر مے نترسد ز تلخئ خواست
بفرمود کوتہ نظر تا غلام — براندش بخواری و زجر تمام

به ناکردن شکر پروردگار — شنیدم که برگشت از و روزگار

شقاوت برهنه نشاندش چو سیر — نه بارش رها کرد و نے بارگیر

نشاندش قضا بر سر از فاقه خاک — مشبک صفت کیسه و دست پاک

سراپای حالش دگرگونه گشت — بدین ماجرا مدتے برگذشت

غلامش بدست کریمے فتاد — توانگر دل و دست و روشن نهاد

بدیدار مسکین آشفته حال — چنان شاد بودے که مسکین بمال

شبانگه یکے بر درش لقمه جست — ز سختی کشیدن قفاهاش سست

بفرمود صاحب نظر بنده را — که خوشنود کن مرد خواهنده را

چو نزدیک بردش ز خوان بهرۂ — برآورد بے خویشتن نعرۂ

چو نزدیک آمد بر خواجه باز — عیان کرد اشکش بدیباچه راز

بپرسید سالار فرخنده خوے — که اشکت ز جور که آمد بروے

بگفت اندرونم بشورید سخت — براحوال این پیر شوریده بخت

که مملوک وے بودم اندر قدیم — خداوند املاک و اسباب و سیم

چو کوتاه شد دستش از عز و ناز — کند دست خواهش بدرها دراز

بخندید و گفت اے پسر جور نیست — ستم بر کس از گردش دور نیست

نه آن تند خو بود بازارگان — که بردے سر از کبر بر آسمان

من آنم که آن روز از در براند — بروز منش دور گیتی نشاند

نگه کرد باز آسمان سوے من — فروشست گرد غم از روے من

خدا ار بحکمت ببندد درے — گشاید بفضل و کرم دیگرے

بسا مفلس بینوا سیر شد
بسا کار منعم زبر زیر شد

گفتار در طریق تسخیر مردم باخلاق و کرم

ببخش اے پسر کادمی زاده صید
باحساں تواں کرد وحشی بقید

عدو را بالطاف گردن ببند
که نتواں بریدن بتیغ ایں کمند

چو دشمن کرم بیند و لطف و جود
نیاید دگر خبث ازو در وجود

مکن بد که بد بینی از یار نیک
نروید ز تخم بدی بار نیک

چو با دوست دشوار گیری و تنگ
نخواهد که بیند ترا نقش و رنگ

وگر خواجه با دوستاں نیک خوست
بسے بر نیاید که گردند دوست

حکایت روباه درویش

یکے روبہے دید بیدست و پا
فرو مانده در صنع و لطف خدا

که چوں زندگانی بسر مے برد
بدیں دست و پا از کجا مے خورد

دریں بود درویش شوریده رنگ
که شیرے درآمد شغالے بچنگ

شغالے نگوں بخت را شیر خورد
بماند آنچه روباه ازو سیر خورد

دگر روز باز اتفاقے فتاد
که روزی رساں قوت روزی بداد

یقیں مرد را دیده بیننده کرد
شد و تکیه بر آفریننده کرد

کزیں پس بکنجے نشینم چو مور
که روزی نخوردند پیلاں بزور

زنخداں فرو برد چندے بجیب
که بخشنده روزی فرستد ز غیب

نه بیگانه تیمار خوردش نه دوست / چو چنگش رگ استخوان ماند و پوست

چو صبرش نماند از ضعیفی و هوش / ز دیوار محرابش آمد بگوش

برو شیر درنده باش اے دغل / مینداز خود را چو روباه شل

چنان سعی کن کز تو ماند چو شیر / چو روباه چه باشی بوا مانده سیر

چو شیران کرا گردن فربه است / گر افتد چو روبه سگ از وے به است

بچنگ آر و با دیگران نوش کن / نه بر فضلهٔ دیگران گوش کن

بخور تا توانی ببازوے خویش / که سعیت بود در ترازوے خویش

چو مردان ببر رنج و راحت رسان / مخنث خورد دسترنج کسان

بگیر اے جوان دست درویش پیر / نه خود را بیفگن که دستم بگیر

خدا را بر آن بنده بخشایش است / که خلق از وجودش در آسایش است

کرم ورزد آن سر که مغزے دروست / که دون همتانند بے مغز و پوست

کسے نیک بیند بهر دو سراے / که نیکی رساند بخلق خداے

حکایت عابد بخیل

شنیدم که مردیست پاکیزه بوم / شناسا و رهرو در اقصاے روم

من و چند سیاح صحرانورد / برفتیم قاصد بدیدار مرد

سر و چشم هر یک ببوسید و دست / بتمکین و عزت نشاند و نشست

زرش دیدم و زرع و شاگرد و رخت / ولے بے مروت چو بے بر درخت

بخلق و کرم گرم رو مرد بود / ولے دیگدانش قوی سرد بود

همه شب نبودش قرار و هجوع ز تسبیح و تهلیل و ما را ز جوع
سحر گه میاں بست و در باز کرد همان لطف دوشینه آغاز کرد
جوانے که شیریں و خوش طبع بود که با ما مسافر در آں ربع بود
مرا بوسه گفتا به تصحیف ده که درویش را توشه از بوسه به
بخدمت منه دست بر کفش من مرا ناں ده و کفش بر سر بزن
به ایثار مرداں سبق برده اند نه شب زنده داراں که دل مرده اند
کرامت جوانمردی و ناں دهی است مقالات بیهوده طبل تهی است
قیامت کسے باشد اندر بهشت که معنی طلب کرد و دعوی بهشت
بمعنی تواں کرد دعوی درست دم بے قدم تکیه گاهیست سست

حکایت در حلم پادشاهاں

یکے را خرے در گل افتاده بود ز سودایش خوں در دل افتاده بود
بیاباں و باراں و سرما و سیل فرو هشته ظلمت بر آفاق ذیل
همه شب دریں غصه تا بامداد سقط گفت و نفریں و دشنام داد
نه دشمن برست از زبانش نه دوست نه سلطاں که آں بوم و بر زاں اوست
قضا را خداوند آں پهن دشت در آں حال منکر بر او بر گذشت
شنید آں سخنهاے دور از صواب نه صبر شنیدن نه روے جواب
ملک شرمگیں در حشم بنگریست که سوداے ایں بر من از بهر چیست
یکے گفت شاها به تیغش بزن که نگذاشت کس را نه دختر نه زن

نگہ کرد سلطان عالی محل　　خودش در بلا دید و خر در وحل

ببخشید بر حال مسکین مرد　　فرو خورد خشم سخنہائے سرد

زرش داد و اسب و قبا پوستیں　　چہ نیکو بود مہر در وقت کیں

یکے گفتش اے پیر بے عقل و ہوش　　عجب رستی از قتل - گفتا خموش

اگر من بنالیدم از درد خویش　　وے انعام فرمود در خورد خویش

بدی را بدی سہل باشد جزا　　اگر مردی اَحسِن اِلیٰ مَن اَسا

حکایت توانگرے متکبر و سائلے صاحبدل

شنیدم کہ مغرورے از کبر مست　　در خانہ بر روے سائل ببست

بہ کنجے فرو ماندہ نشست مرد　　جگر گرم و آہ از تف سینہ سرد

شنیدش یکے مرد پوشیدہ چشم　　بگفتا چہ در تابت آورد و خشم

فرو گفت و بگریست بر خاک کو　　جفائے کز آں شخص آمد برو

بگفت اے فلاں ترک آزار کن　　یک امشب بنزد من افطار کن

بخلق و فریبش گریباں کشید　　بمنزل در آوردش و خواں کشید

بر آسود درویش روشن نہاد　　بگفت ایزدت روشنائی دہاد

شب از نرگسش قطرہ چندے چکید　　سحر دیدہ بر کرد و دنیا بدید

حکایت بشہر اندر افتاد و جوش　　کہ بے دیدہ دیدہ بر کرد دوش

شنید ایں سخن خواجہ سنگدل　　کہ برگشت درویش ازو تنگدل

بگفتا حکایت کن اے نیک بخت　　کہ چوں سہل شد بر تو ایں کار سخت

که بر گردت این شمع گیتی فروز
بگفت ای ستمکار آشفته روز

تو کوته نظر بودی و سست رای
که مشغول گشتی بجغد از همای

بروی من این در کسی کرد باز
که کردی تو بر روی او در فراز

اگر بوسه بر خاک مردان زنی
بمردی که پیش آیدت روشنی

کسانیکه پوشیده چشم دل اند
همانا کزین توتیا غافل اند

چو برگشته دولت ملامت شنید
سر انگشت حسرت بدندان گزید

که شهباز من صید دام تو شد
مرا بود دولت بنام تو شد

کسی چون بدست آورد جره باز
فرو برده چون موش دندان آز

در تلاش اهل الله بخدمت خلق الله

الا گر طلبگار اهل دلی
ز خدمت مکن یکزمان غافلی

خورش ده بگنجشک و کبک و حمام
که یک روزت افتد همایی بدام

چو هر گوشه تیر نیاز افگنی
امید است ناگه که باز افگنی

دری هم برآید ز چندین صدف
ز صد چوبه آید یکی بر هدف

حکایت همدرین معنی

یکی را پسر گم شد از راحله
شبانگه بگردید در قافله

ز هر خیمه پرسید و هر سو شتافت
بتاریکی آن روشنائی بتافت

چو آمد بر مردم کاروان
شنیدم که میگفت با ساربان

ندانی کہ چوں راہ بُردم بدوست	ہر آنکس کہ پیش آمدم گفتم اوست
مشائخ بجاں طالب ہر کسند	کہ باشد کہ وقتے بمردے رسند
برند از برائے دلے بارہا	خورند از برائے گلے خارہا

حکایت

کسے دید صحرائے محشر بخواب	چو مس تفتہ روئے زمیں ز آفتاب
ہمے بر فلک شد ز مردم خروش	دماغ از تپش مے برآمد بجوش
یکے شخص ازیں جملہ در سایۂ	بگردن بر از خُلد پیرایۂ
بپرسید کاے مجلس آرائے مرد	کہ بود اندریں مجلست پایمرد
رزے داشتم بر در خانہ گفت	بسایہ درش نیک مردے بخفت
دریں وقت نومیدی آں مرد راست	گناہم ز دادار داور بخواست
کہ یارب بریں بندہ بخشایشے	کزو دیدہ ام وقتے آسایشے

گفتار در بیان معنی سیاست و تدبیر ملکداری و عدل و داد

بگفتیم در باب احسان بسے	ولیکن نہ شرط است با ہر کسے
بخور مردم آزار را خون و مال	کہ از مرغ بد کندہ بہ پر و بال
کسے را کہ با خواجہ تست جنگ	بدستش چرا میدہی چوب و سنگ
برانداز بیخے کہ خار آورد	درختے بپرور کہ بار آورد
کسے را بدہ پایۂ مہتراں	کہ بر کہتراں سر ندارد گراں
مبخشائے بر سر کہ آں ظالمے ست	کہ رحمت بر او جور بر عالمے ست

جهانسوز را کشته بهتر چراغ
یکی به در آتش که خلقی بداغ

هر آنکه که بر دزد رحمت کنی
به بازوی خود کاروان میزنی

جفا پیشگان را بده سر بباد
ستم بر ستم پیشه عدلست و داد

گفتار در این که احسان با کسیکه سزاوار احسان نباشد نشاید

شنیدم که مردی غم خانه خورد
که زنبور بر سقف او لانه کرد

زنش گفت ازینان چه خواهی مکن
که مسکین پریشان شوند از وطن

بشد مرد نادان پس کار خویش
گرفتند یک روز زن را به نیش

زن بی خرد بر در و بام و کوی
همی کرد فریاد و میگفت شوی

بیامد ز دکان سوی خانه مرد
بدان بی خرد زن لبی طیره کرد

مکن روی بر مردم ای زن ترش
تو گفتی که زنبور مسکین مکش

کسی با بدان نیکوئی چون کند
بدان را تحمل بد افزون کند

چو اندر سری بینی آزار خلق
بشمشیر تیزش بیازار حلق

چه نیکو زدست این مثل پیر ده
ستور لگد زن گران بار به

دگر نیک مردی نماید عسس
نیارد شب خفتن از دزد کس

نه هر کس سزاوار باشد بمال
یکی مال خواهد دگر گوشمال

چو گربه نوازی کبوتر برد
چو فربه کنی گرگ یوسف درد

باب سوم

چنین نقل دارم ز مردان راہ ‌ ‌ فقیران منعم گدایان شاہ

کہ پیرے بدریوزہ شد بامداد ‌ ‌ در مسجدے دید و آواز داد

یکے گفتش این خانۂ خلق نیست ‌ ‌ کہ چیزے دہندت بشوخی مایست

بپرسید این خانۂ کیست پس ‌ ‌ کہ بخشایشش نیست بر حال کس

بگفتا خموش این چہ لفظ خطاست ‌ ‌ خداوند خانہ خداوند ماست

نگہ کرد قندیل و محراب دید ‌ ‌ بسوز از جگر نعرہ بر کشید

کہ حیف است ازینجا فراتر شدن ‌ ‌ دریغ است محروم ازین در شدن

نرفتم بمحرومی از ہیچ کوے ‌ ‌ چرا از در حق روم زرد روے

ہم اینجا کنم دست خواہش دراز ‌ ‌ کہ دانم نگردم تہیدست باز

شنیدم کہ سالے مجاور نشست ‌ ‌ چو فریادخواہان بر آورد دست

شبے پاے عمرش فرو شد بگل ‌ ‌ طپیدن گرفت از ضعیفش دل

سحر برد شخصے چراغش بسر ‌ ‌ رمق دید ازو چون چراغ سحر

ہمے گفت غلغل کنان از فرح ‌ ‌ وَمَن دَقَّ بابَ الکَرِیمِ انفَتَح

حکایت در معنے آنکہ طالب صادق بخائب نگردد

شبے تا سحر صالحے زندہ داشت ‌ ‌ سحر دستہاے دعا بر فراشت

یکے ہاتف انداخت در گوش پیر
کہ بیحاصلی رو سر خویش گیر

برین در دعائے تو مقبول نیست
بخواری برو یا بزاری بایست

شبے دیگر از ذکر و طاعت نخفت
مریدے ز حالش خبر داشت گفت

چو دیدی کز آں روے بستست در
بہ بیحاصلی سعی چنداں مبر

بدیباچہ بر اشک یاقوت فام
بحسرت ببارید و گفت اے غلام

مپندار گر وے عناں برشکست
کہ من باز دارم ز فتراک دست

بنومیدی آنگہ بگردیدمے
ازیں رہ کہ راہ دگر دیدمے

چو خواہندہ محروم گشت از درے
چہ غم گر شناسد درِ دیگرے

شنیدم کہ راہم دریں کوے نیست
ولے ہیچ راہے دگر روے نیست

دریں بود سر بر زمین فدا
کہ گفتند در گوش جانش ندا

قبولست گرچہ ہنر نیستش
کہ جز ما پناہے دگر نیستش

حکایت

یکے در نشاپور دانی چہ گفت
بمردے کہ ناموس را شب نخفت

توقع مدار اے پسر گر کسی
کہ بے سعی ہرگز بجاے رسی

سمیلان چو بر نگیرد قدم
وجودیست بے منفعت چون عدم

طمع دار سود و بترس از زیاں
کہ بے بہرہ باشند فارغ زیاں

حکایت در معنی قدم درست مردان

قضا را من و پیرے از فاریاب
رسیدیم در خاکِ مغرب بآب

مرا یک درم بود برداشتند — بکشتی و درویش بگذاشتند
سیاہاں براندند کشتی چو دود — کہ آں ناخدا ناخدا ترس بود
مرا گریہ آمد ز تیمار جفت — بر آں گریہ قہقہ بخندید و گفت
مخور غم برائے من اے پرخرد — مرا آنکس آرد کہ کشتی برد
بگسترد سجادہ بر روئے آب — خیالست پنداشتم یا بخواب
ز مدہوشیم دیدہ آں شب نخفت — نگہ بامداداں بمن کرد و گفت
عجب ماندی اے یارِ فرخندہ رائے — ترا کشتی آورد و مارا خدائے
چرا اہلِ صورت بدیں نگروند — کہ ابدال در آب و آتش روند
نہ طفلے کز آتش ندارد خبر — نگہ داردش مادرِ مہرور
پس آنانکہ در وجد مستغرق اند — چنیں داں کہ منظورِ عین الحق اند
نگہدارد از تابِ آتش خلیل — چو تابوتِ موسےٰ ز غرقابِ نیل
چو کودک بدستِ شناور براست — نترسد وگر دجلہ پہنا ور است
تو بر روئے دریا قدم چوں زنی — چو مرداں کہ بر خشک تر دامنی

گفتار در معنی ہیچ وجود ممکنات روبروئے ہستی واجب تعالےٰ

رہِ عقل جز پیچ بر پیچ نیست — بر عارفاں جز خدا ہیچ نیست
تواں گفتن ایں با حقائق شناس — ولے خردہ گیرند اہلِ قیاس

کہ پس آسمان و زمین چیستند — بنی آدم و دام و دد کیستند

پسندیدہ پرسیدی اے ہوشمند — بگویم گر آید جوابت پسند

کہ ہامون و دریا و کوہ و فلک — پری آدمی زاد و دیو و ملک

ہمہ ہر چہ ہستند ز ان کمترند — کہ با ہستیش نام ہستی برند

عظیم است پیشت تو دریا بموج — بلند است گردون گردان باوج

ولے اہل صورت کجا پے برند — کہ ارباب معنی بہ ملکے درند

کہ گر آفتاب است یک ذرہ نیست — وگر ہفت دریاست یک قطرہ نیست

چو سلطان عزت علم بر کشد — جہاں سر بجیب عدم درکشد

حکایت کرم شب تاب

مگر دیدہ باشی کہ در باغ و راغ — بتابد بشب کرمکے چوں چراغ

یکے گفتش اے مرغک شب فروز — چہ بودت کہ بیروں نیائی بروز

ببیں کآتشیں کرمک خاک زاد — جواب از سر روشنائی چہ داد

کہ من روز و شب جز بصحرا نیم
ولے پیش خورشید پیدا نیم

انتخاب از کلیاتِ حزیں

حمد

بنامِ نگارندۂ ہست و بود / فرازندۂ این رواقِ کبود

سرِ داستاں نامہ فرخندہ ایست / کہ عقل از ثنایش فرو ماندہ ایست

سپاسش نشاید باندیشہ گفت / سخن کے تواں کوہِ البرز سُفت

ازل تا ابد گر ببالا پرد / زِ حدِ خود اندیشہ برنگذرد

بہ پیشش قدم را و رہ کُنہ دہ / اگر خرد راہی باندازہ نہ

ترا برتر از حدِ خود راہ نیست / کہ نقش از نگارندہ آگاہ نیست

پئے مصطفیٰ گیر اگر میروی / رہ راست اینست اگر بگروی

نعت

بلند از کہ شد رایتِ سروری / کہ بخشید عزت بہ پیغمبری

ز فیضِ کہ این گلشنِ جاں گرفت / فروغ از کہ رخسارِ ایماں گرفت

محمد سرافرازِ خیلِ رُسُل / شفیع الورا یا دلیل[1] السُّبُل

فرازندۂ پایۂ سروری / برآرندۂ تاجِ پیغمبری

گل از نافۂ خلقِ او مشکبو / خور از بادۂ مہرِ او سرخ رو

[1] راہنما۔

شد از شان او شوکت کفر پست — بمیلاد او قصر کسریٰ شکست
دل از نعمت عام او چیره دست — لب از لذت نام او شیر مست
بجهدش عبادت روائی گرفت — جبین صنم جبهه سائی گرفت
دل افروز پاکی نهادان ولیست — ز سعیش را پایداران ولیست
کلید دل تنگ بر بسته کار — در حکمت خاص پروردگار
عیان کرده پوشیده اسرار را — ز رخ پرده برداشت انوار را
سپاس و سلامے سزاوار او — بر او باد و بر آل اطهار او
بر اصحاب دیرینه دانش همه — بیاران روشن روانش همه

تحسین استاد

مرا داور روشن روانے سبق — که یادا بروحش تحیات حق
بدان تقوی آن را که اقران تو — نگیرند در حشر دامان تو
جوانمردی آن باشد اے نکته رس — که فردا نگیری تو دامان کس
بود عفو و اغماض جرم عباد — کرم آن که آن را نیاری بیاد
نشان حسب ترک ما و منی است — ز خود گر نیارد گذشتن دنی است
ز آبا نگردد نسب مکتسب — کند رفعت نفس عالی نسب
اساس سلوک سبیل وصال — بود صدق اقوال و حسن فعال

اشارت بسلوک سبیل عجز و مسکینی و ترک خودی و خودبینی

اگر بنده را سر بلندی رسد — ز مسکینی و مستمندی رسد

ز خود بینی ابلیس مردود شد
کف خاک افتاد مسجود شد

نه بینی که چون دانه افتد بخاک
بکوشند مهر و مه تابناک

کز افتادگی سرفرازش کنند
بصد ناز بابرگ و سازش کنند

مکن خود پرستی نه تا بگروی
خدا بنده گردی ز ترک خودی

مجاهد اگر نفس اماره کشت
کلید در فتح دارد بمشت

چه حاصل که صد خرقه بر تن دری
خدارس شوی چون ز خود بگذری

فروتنی چه خواهی علم خویش گیر
ره ابلیست گر سالکی پیش گیر

حکایت

یکی طعن و تشنیع میزد بسی
بآزاد مردی حقیقت رسی

سخن چیں سخنها باو باز گفت
از آں نازش خاطر چو گل بر شگفت

بشکرانه رخسار بر خاک سود
به یزداں سپاس فراواں نمود

پس آنگه چنیں گفت آزاد مرد
که مے بایدم در جهاں فخر کرد

که با دشمن ناسزا بندهٔ
نمودست سالار فرخندهٔ

باخصمان او دل ز من ماند شست
که نامم مرا بر زباں رانده

موصوف بجز پاس نه وصاف حقیر

نشستیم با هم بیکجا کهن
من و عارفی چون اویس قرن

سخن راندیم از سیرت رهرواں
زبانم رواں بود و طبعم جواں

مقامات مرداں بیاں کرده
حکایات صاحبدلاں کرده

چو پیچم سخن گوی آراستم
ادا کرد هم آں را که میخواستم

شنید آنچه گفتم بسمع قبول — نشد از فزون گوئی من ملول
پس آنگه در تربیت باز کرد — دلم مخزن گوهر راز کرد
که وصافِ خیر چندان هنر — نباشد بمیزان بالغ نظر
اگر مے توانی درین کهنه دیر — بر آن شو که موصوف باشی بخیر
چه دیدند کاین غافلان خفته اند — بناچار گویندگان گفته اند
نباشد اگر بد دعا انتباه — خموشی ثواب است و گفتن گناه

اشارت بعدل و انصاف و ترکِ جور و اعتساف

میازار تا مے توانی کسے — که پر زور تر از تو دیدم بسے
برآورد گیتی از ایشان دمار — چه دیدند در مغز شان مور و مار
در آفاق دیدم بسے دیو و دد — که بنیاد شان کند بنیادِ بد
چه نازی بباز و چه نازی بچنگ — که فرداست در گردنت پالهنگ
چه بالی بخویش اے گیاهِ ضعیف — که فردا وزد تند بادِ خریف
گرفتم که گو ورزی و کشتم — خورد استخوانِ ترا خاک هم
درخت نکو باش اے سربلند — چنان زی که در سایه ات خوش زیند
نظر کن بر احوال افتاده کن — مشو در رهِ رهروان خارِ بن
نه در بندِ این ملک غدار باش — تو از نیکنامی جهاندار باش

جدا کن ز هم نیک و بد مغز و پوست
مکافات هر کار دنبال اوست

حکایت

نہادیم پائے سفر در طریق — سفر کردۂ چند با من رفیق
بشہرے رسیدیم از رودبار — کہ بودند از ظلم والی فگار
قضا دزد و دنداں بوالی گماشت — بجز خلع دیگر علاجے نداشت
بیک یک دو دنداں چو بیچارہ کند — گراں تر شد آں دزد بر مستمند
بیاسود مسکیں ز دزد آں زماں — کہ دنداں نماندش دگر در دہاں
شد القصہ آں روز چرخ چو چاشت — دہاں بود چوں حقہ دنداں نداشت
شد افسانہ در شہر و کوے ایں حدیث — کہ کندند دندانِ گرگِ خبیث
چو گل بود خنداں لب آں رمہ — کہ کندیم دندانِ ظالم ہمہ
یکے از رفیقانِ من ایں چو دید — شگفت آمدش لب بدنداں گزید
بگفت اے عزیزانِ بسیار سخت — مرا عبرت آمد ازیں حال سخت
کہ از ساقئے چرخِ دیرینہ زور — بجام است پاداش انصاف و جور

پند شاہاں

چنین است فرماں کہ حق راہشاں — نشاید بمنون ز فرماں دہاں
نمایندۂ راہِ خیر و سلوک — ندارد نصیحت دریغ از ملوک
کہ در خیرِ ایشاں بود خیرِ خلق — نکوخواہِ خلق است پاکیزہ دلق
بیا اے شہنشاہ شوکت فروش — فقیرانہ بنشیں و بکشائے گوش
بیا قدرے ز من گوش بکشا دمے — کہ بہتر دہم زندہ از عالمے
بود پندم افزائشِ ہوشِ تو — کنم گوہر آویزۂ گوشِ تو

چه بندی میان را بزرین کمر | که بستن ضرور است رخت سفر
بپای این سفر برگ و سازی بیار | سرشکی بیار و نیازی بیار
چو می پرسی از گنج داران حساب | حساب خدا را چه گوئی جواب
بیا زوال این چه دلبستگی است | نجات و سعادت بوارستگی است
خدا بندگان از تو نالان بحق | دلِ مستمندان ز جور تو شق
شقاوت بلائیست بی زینهار | مکن زینهار این بلا را شعار
شعورت چه شد ای اسیر غرور | مگر از شعوری عدیم الشعور
چنین از خروشت جهان می طپد | زمین می طپد آسمان می طپد
سعادت کسی را کند رهبری | که آموزد از گفته ات سروری

حکایت

شنیدم فریدون با فرّ و هوش | نیاسود چندش شب از روز و گوش
بخاصان چنین گفت در بامداد | که امشب سرائی مرا گوش داد
همانان که نالیده باشند زرد | ضعیفی و نشنیده این خفته مرد
چو غفلت ز مظلوم ورزید گوش | مرا دوش این درد مالید گوش

حکایت

ستم پیشه را به بستند سخت | که بیداد گر بود و برگشته بخت
عبورم بر افتاد زان رهگذار | که گرگ ستم بود در گیر و دار
مرا دید و نالید برگشته روز | چو پوزش کشید از سر عجز پوز
بگفتت خدا هم کند بهتری | ز چنگال شیران خلاصم دهی

ز نالیدش سیل الم کشود — کہ ظالم بسیمائے مظلوم بود
خرد گفت انصاف را پایدار — کہ زرق است و فن کار ایں نابکار
بدو گفتم آہستہ اے لابہ گر — دلم را مشوراں مسوزاں جگر
خرد شد دلم گرچہ از زاریت — ولے ترسم از مردم آزاریت
توانی کہ از جور و کینت زمیں — بنالید پیش جہاں آفریں
بسے کردہ پیچیدہ بر دست و پا — ز صد ورطہ جستی بحکم خدا
برفتی بسنگ بر سر کار خویش — نیابد ترا اشترم ز اطوار خویش
ستم کرگ را گر برحمت بلہ — بنالد [illegible] گلہ
کرم گرچہ خلق الٰہی بود — تباہی گراں [illegible] بود
اگر اکنوں پشیمانی از کار زشت — کنی گر [illegible]
کشاید در رحمت کردگار — گناہت ببخشد و آمرزگار
کند آشتی با تو مشکل کشا — تو چوں صلح کردی بخلق خدا

حکایت

دو کس را سر جنگ بود و ستیز — بہم کردہ دنداں و چنگال تیز
یکے زاں دو سامانِ پیکار کرد — قبا جوشن و خود دستار کرد
پدر گفتش اے خام بیہودہ کوش — اگر سخت جوشن از صلح پوش
گرت ہست دامانِ فرصت بچنگ — فرو کوب با نفسِ خود طبلِ جنگ

پند

شنو ایں سوال از فلاطوں یکے — ز دشمن چساں کینہ [illegible]

نپنداشتی که گردد دوتا بهر نان	جوانی چنان داد و روشن روان

معاملۂ شیخ الیاس با کناس در قناعت و ترک تحمل منت از ناکس

نگارندهٔ قصهٔ باستان ❊ رقم کرده بر دفتر راستان

که از اولیا شیخ پیرم که گفت ❊ در ایام خود آشکار و نهفت

بهنگام پیری اهم تاهم از هیچکس ❊ گرانی که گیر کناس دیس

که او بود با آن ... شده هم با خدا او ❊ گدا پیشه ای از هزال قتاد

بشغل ... آن کناس مشغول بود ❊ بکار کناس نشسته سرود

مشاهد شدش اینکه نقش ... دل ❊ بغیرت ... هم در حال

که شایان ... گرا یافتم ❊ بهر ... بغیرت ... یافتم

شگفت آمد آنکه ... از اهل کلام ❊ بود ... آری باده گفتار تمام

بدانسته چون ... هر حرف ❊ سزد گر بلافی بفخر و شرف

بگوید ... خبیر ❊ بگفتا که ای بر تو فی ... فقیر

تقاضا شد روزی ... حسین ❊ ... از انسان ...

در ایشه حرمت شود ز دل ❊ سپیما ... خندی چو گل

قرین ... از ... ❊ بر ... نظر ... از ...

چنان ... از ... ❊ گردن ... پیش ...

در مذمت طمع

شبی سر برآوردم از جیب خویش | چو آبی که خیزد ز وسواس ریش
طمع جلوه گر شد مرا در نظر | ز سر زشت رو سیه پیکری زشت تر
بدو گفتم ای راندهٔ بحر دان | پدر کیستت باز گو در جهان
بگفتا که شک در قضا و قدر | نظر بستن از خالق نفع و ضرر
بگفتم که او پیشهٔ خود بگو | چه باقی درین کارگاه وجود
چه صنعتگری داری از جور و دغل | بگفتا زبونی و خواری و ذل
بدو گفتم از حاصل خود خبر | بگو گفتمش باز ای تیره سر
تا آنکه کدام است و غایت کدام | بگفتا که حرمان بود والسلام

صلاح شاه صلاح این کارگاه و
فسادش تباهی نظام انام است

الا ای جهاندار فرخنده خوی | دمی گوش بگشا بفرخنده گوی
نخستین نکو گیر راه سلوک | که خلقی گراید بدین سلوک
جهاندار باید بیندیشد به کیش | بچشم پدروان خود بنگر حال خویش
قضا و قدر راهی پیشینش حال | مبادا که باشی دلیل ضلال
دگر خود ندانی ز دانشوری پس | ز دانش روان گشته است پس
خرد پروران را خریدار باش | تن تیره سفله گو خوار باش
بپرورش دولت برآور همی | که یکسر خرد و دانا به او [illegible]

نظر کن در احوال دانشوراں — که بے خار نبود گل و ضیمراں
چو دعوے گراں را شمارے بہی — کند از تو داننده پہلو تہی
بجائے که باشد رواج خزف — چرا گوہر آید بروں از صدف
بدعوے نیسر بود گر ہنر — فلاطون شدے لاف گوئے خیرہ سر
فریبندۂ دنیا ست سنگ محک — چو خواہی نمانند پس پردہ شک
بگیر آں نکو رائے عبرت سگال — عیار حریفاں بخوے و خصال
بصورت ہمہ آدمی پیکر اند — بسیرت بسے کم ز گاو و خر اند
نہ ہر پیکرے آدمی زادہ است — بسے صورت از مردمی سادہ است
فریبانہ گردی بہ نیرنگ و بو — چہ معنی دہد صورت و رنگ و رو
حذر زیں دغل پیرتان دغا — وزیں جو فروشان گندم نما
بکے چند سنجیدگاں را بسنج — بدہ دل ز دنیا بشادی و رنج
ترا خانہ در عالم دیگر است — سرائے تو بیروں ازیں ششدر است
ترش رو ز بہر سخن گو مکن — نکو خواہ را تلخ باشد سخن
بر دگوے مہراں فروزندہ سخت — که با دشمن نرم است با خصم سخت
رگ و ریشہ قسوت از دل بکن — که سنگ درشت است نشتر شکن
بگیرد چو پند حکمت پژوه — چو باراں رحمت بہ بنیاد کوه
بہ پیش و ہم ناجیہاں خاک باش — پذیرائے حق از دل پاک باش
قوی دار دل را و ہمت بلند — بہمت تواں گشت فیروز مند
بکارے که در وسع کوشندہ نیست — ہمانا زباں ستن از ابلہی است

چه خوش گفت پیر مغان زردهشت — شود رنجه زد هر که بر کوه مشت

بغفلت میاور سر ایام را — فریبا مشو دانه و دام را

چه شد فر و بیم گردن کشان — که دوران ندارد از ایشان نشان

جهان سروران را چه شد تاج و گنج — که بردند در فکر سامانش رنج

تهیدست رفتند از ملک و مال — فطوبیٰ لمن نال خیر المآل

فرا نا و بست است دست آسمان — غنیمت شمر فرصت ای نیکوان

براحت چه خسپی ابا تاج و ترگ — بگردت فقیران بی ساز و برگ

بموینه پنهان چو در نافه مشک — شکم بی طعام و گلو گاه خشک

مجو راحت از برگ و ساز طرب — تن آسانی خلق یزدان طلب

نه بندی چه ظالم بجرم کمند — بباید دل از ملک و اقبال کند

چه رونق بماند در آن عز و بوم — که بازو گشاید تبه کار شوم

مکن پرورش سفله را زینهار — درختی که خار است باشش مکار

بدیر رفتن از تو زنا گفتن است — ولی پروری کشور آشفتن است

اگر رفعت پایه داری هوس — بداد دل ناتوانان برس

بدیوان شاهنشه بی همال — ز بیداد ظالم پژوهیده حال

بنالد که سلطان سزا امید بد — تو چون داد ندهی خدا امید بد

بملک تو هر جا که بیداد رفت — بود از تو چون از میان داد رفت

دل عاجزان بر میا بد خراش — ز آه ضعیفان غمناک باش

مترس از غرلبه شیران جنگ — حذر کن ز افغان دلهای تنگ

مشو سخرهٔ دشمن دوست رو — که بخشت کند آن نکوهیده خو

نهیچی بلذات نفس و ترم — چه لذت فزون تر ز عدل و کرم

رود هر دو مانند بیجا نام نیک — خنک آنکه جوید سرانجام نیک

مناجات

خدایا بجاه خداوندیت — که بخشی مقام رضامندیت

طمع بیشتر از کشت بی حاصلم — بخوشنودیت کار وارد دلم

بسی شرم دارم ز نفس فضول — ز طاعت نگیرد ز عصیان ملول

که نیک و بدم هر دو نبود رو — چو عصیان بود طاعتم نا سزا

نه بخشی بسوی جگر خوارگی — من و دشت و دامان بیچارگی

به درگاهت آورده ام عجز خویش — سر از شرم بی برگی افگنده پیش

بیک عمر در لغزشت نیستم — گدای درت نیستم کیستم؟

اگر بستنا پای و دیگرم — وگر عجز بال مرا این درم

در آشنائی از که خواهم مدد؟ — بدو از که آشنا و نگاں رہا بیکسا

بپخش هایتم از تو امید وار — که هم فیض بخشی هم آمرزگار

انتخاب از تحفۃ الاحرار

حمد

اے ز کرم چارہ گر کارہا — مرہم راحت نہ آزارہا
عقدہ کشا بندۂ ہر مشکلے — قبلہ نما بندۂ ہر مقبلے
نیست دریں کارگہ گیر و دار — جز تو کسے کار گزار و ہیچ کار
روئے عبادت بتو آریم و بس — چشم عنایت ز تو داریم و بس
درکف ما مشعل توفیق نہ — رو بہ نہانخانۂ تحقیق نہ
چوں روم از پائے مرا دستگیر — اَنْتَ بَشِیرِی وَ اِلَیْکَ الْمَصِیْر

نعت

اے بسراپردۂ یثرب بخواب — خیز کہ شد مشرق و مغرب خراب
گنج تو در خاک نہاں دیرماند — نور تو تا شب ز جہاں بستہ ماند
ظلمت بے شیاں ہمہ عالم گرفت — بلکہ جہاں جا بہ ظلم گرفت
کاش قمر از اوج عروجت طلوع — باز کند نور جمالت طلوع
دیدۂ عالم بتو روشن شود — گلشن گیتی بتو گلشن شود
دولتیاں از تو علم برکشند — ظلمتیاں را بعدم در کشند
جامی از آنجا کہ ہوا داشتہ — روئے تو نادیدہ گرفتار گشتہ
گر لب جاں بخش تو فرماں دہد — بر قدمت سر نہد و جاں دہد

آدمیت آدمی باسلام است و اوّل ارکانش اقرار است بہ کلمہ

ای کہ در دولت دیں کم زنی — چند دم از نسبت آدم زنی
آدمی آن است کہ دینے ورشت — نیچو گماں کردہ یقینے ورشت
گر بود ایں پیکر گل آدمی — نہ در و دیوار ندارد کمی
آدمیت نیست بر ایام کن — روئے بمعمورۂ اسلام کن
پیش شریعت رہ اسلام سنج — میرسد از کانِ حروفش بہ پنج
رکن نخستیں کہ شہادت بود — راہِ خلاف آمدہ عادت بود
روئے در آں کن کہ ترا روئے داد — صدق دل آمید بروئت کشاد
چشم بر آں نہ کہ ز رو خشت — روشنے چشم جہاں بیں گشت
وشت بر آں تن کہ ازو شد بپاے — قامت و خدمت بفلک فرق سائے
چوں بشناسائی او پے بری — پیش رہی پاے پرستش گری
روئے بمحراب عبادت کنی — کسب سبب ہاے سعادت کنی
ہرچہ کنند بندہ بروں زیں دو کار — آخر ازاں کار شود شرمسار
رخت بسرحدِ ندامت برد — ورنہ ندامت بقیامت برد

در اقامت نماز ہاے پنجگانہ

پنج نماز است بہ از پنج گنج — رہ کہ بدیں پنج شوی گنج سنج
پنجہ خود ساز بدیں پنج سخت — پنجۂ ابلیس بدو لخت لخت

دین ترا نیست ستونی جز نماز — بہرِ قیامش چو ستون سرفراز
پشتِ تو آن دم کہ ز طاعت دوتاست — از پئے این خیمہ ستونے است راست
مسجدِ تو شد ہمہ جا سنگ و خاک — خاک شد از بہرِ تو چون آب پاک
تا رہِ طاعت شود آسان ترا — زان نشود طبع ہراسان ترا
زینتِ تو بس کمرِ بندگی — تاجِ تو در سجدہ سر افگندگی
شرم تو باد اکہ ببالا و پشت — سجدۂ طاعت بردش ہر چہ ہست
تو کنی از طاعت او سرکشی — بہ کہ ازین شیوہ قدم در کشی
کارِ جہاد است پئے حق پاک — قعدۂ طاعت بمصلائے خاک
وقفِ نبات است نمودن قیام — بر درِ قیوم جہان بر دوام
خیز تو ہم برگ تعبّد بساز — جمع کن این چند عمل در نماز
تا ز پریشانیٔ ظاہر بری — راہ بجمعیتِ باطن بری
جمع نشینی بمقامِ حضور — از خود و از ہستیِ خود گشتہ دور

در روزۂ رمضان

اے ز پئے طبلِ شکم ہمچو نائے — جملہ گلو گشتہ ز سر تا بہ پائے
کارِ تو از ہر چہ تصور کنی — نیست بجز آنکہ شکم پر کنی
معدہ تہی کردہ پئے نان و آب — کے شوی از قوتِ روان بہرہ یاب
باطنت از نفس و ہوا خالی — چون صفتِ لذتِ الصّوم لی
ہر چہ بدان فرّخ بشارت دہ است — زان ہمہ حرفِ انا اجزی بہ است

سہ صد و شصت ہشت نزار و نیل
گرسنگی لقمۂ خوان رضا است
روزۂ خاصاں بہیں است و بس
ہر چہ نباید کہ بجوئی مجوے
چشم مکن باز بنادیدنی
دست میالاے بشغل و دغل
علم و عمل را ز ریا پاک کن
نیست مرا قبلۂ دیں جز خدا
ہر چہ نہ گوئی ازاں لب ببند

پیش ز کم خوارئ یک سی منال
تشنہ لبی شربت جام صفا است
بلکہ بہ بدن بود از ہر نفس
ہر چہ نشاید کہ بگوئی مگوے
گوش بپرداز ز نشنیدنی
پاے مفرسائے براہ امل
بلکہ دل از غیر خدا پاک کن
ہیچ مداں ہیچ مبیں جز خدا
وانچہ بپسندی بود کم پسند

در زکوٰۃ مال دادن

اے شدہ زنداں دم مشت تو
پیش کہ ایام کند نجات
خوش بکشا دست چو احسانیاں
مال گرت جمع شود صرف کن
صرف ہمہ گرچہ نباید ز تو
کن بہ رہ اللہ زکات آں قدر
حق چو ترا داد ز دنیا دویست
زیں زر و سیم است بپانچ نیم

بند بہ آنہا ز سر انگشت تو
گردش افتاب و مہ پنجہ ات
از پئے آزادی زندانیاں
گوش بپوشیدہ بدیں حرف کن
منع ہمہ نیز نشاید ز تو
کار دت از عہدۂ واجب بدر
بخل بیک حبہ و بیا حسبت
قصر ترا خشت زر و خشت سیم

هر درم سیم که حق فقیر — زیر زمین می‌کنیش جای گیر
بهر جزای تو برد در شمار — سرخ چو دینار کنندش به نار
گاه به رخ داغ نهندت که هان — بهر چه رخ داشتی از وی نهان
گاه به پهلو که نه این بهری — پهلو از آن بهر چه کردی تهی
نظر فکن جمع درمهای خویش — سینه تهی کن ز الهای خویش
داغ چه بینش گر اینجا کشی — پشت از آن داغ که [illegible]
حیف بود کز پی قرص دو نان — داغ نهی [illegible]
ضامن رزق همه شد کردگار — کار خدا را بخدا واسپار

در حج

ای ز کلفت تازه شده جیب دل — مانده ز حسرت و [illegible] پا به گل
دین ترا تا شود ارکان تمام — روی نه از خانه بسوی کن مقام
گر نبود راحلهٔ بادپای — راحله از پا کن و [illegible]
واله و حیرت زده و تشنه کام — [illegible] کنان گریه کنان [illegible]

در خاموشی

گفتن بسیار نه از بخردی است — دلو لب [illegible] ز پی [illegible] است
دولت از غیب گلی چون گشاد — در دهن [illegible] آن را بباد
تا نه بهشت [illegible] — کی دل تو محرم [illegible] بود

دولتِ طبع است وین گفته کاخ — حوصلهٔ تنگ و حدیثِ فراخ
گرچه سخن خاصیتِ تشنگی است — موجبِ صد گونه پراگندگی است
لب چو گشائی گِرِه هوش باش — ور زبان درکش و خاموش باش
هوش چه باشد ز خدا آگهی — آگهی از آفتِ غفلت تهی
بر سخنِ بیهُده کم شو دلیر — تا که ازین پایه نیفتی بزیر

در بیداری صبح

اے پسر خوابِ سحر داده هوش — خیز که برخاست ز مرغان خروش
مرغِ سحر زنده و تو مُرده — او ز نوا گرم و تو افسرده
ترک هوا گوی و نوائی بزن — چنگ بدامانِ وفائی بزن
پیش درین مرحله غافل مخسپ — پای برآر از گِل و در گِل مخسپ
هست یکی نیمهٔ عمرِ تو روز — نیمهٔ دیگر شبِ انجم فروز
روز و شبِ عمرِ تو با صد شتاب — میگذرد آن بخور و این بخواب
روز چنان میگذرد شب چنین — کے شوی آمادهٔ روزِ پسین
شب چو شود شمعِ شب افروز باش — همنفسِ گریهٔ جانسوز باش
اشک همی ریز بصد درد و سوز — عذر همی خواه ز تقصیرِ روز

روزِ تو شد شام بعصیان گری
شام بروز آر اگر آوری

کتب فارسی ریاضی جغرافیہ و دینیات

نام کتاب	قیمت	نام کتاب	قیمت	نام کتاب	قیمت
فارسی کی پہلی کتاب	[illegible]	تختہ حروف عربی	[illegible]	دین و دولت	[illegible]
〃 〃 دوسری 〃	[illegible]	پارہ اول تا چہارم کلام	[illegible]	خلیفہ دوم	[illegible]
〃 〃 تیسری 〃	[illegible]	سر پا اسپوری	[illegible]	انگریزی پہلی چال	[illegible]
〃 〃 چوتھی 〃	[illegible]	اصطلاحات جغرافیہ	[illegible]	ایلیمنٹری الجبرا	[illegible]
فرہنگ فارسی کی پہلی کتاب	[illegible]	کاپی سلیپ (الف)	[illegible]	انڈین الجبرا	[illegible]
〃 〃 دوسری 〃	[illegible]	〃 〃 (ب)	[illegible]	سہ حصہ جات الجبرا	[illegible]
〃 〃 تیسری 〃	[illegible]	〃 〃 نمبر ۲	[illegible]	حساب کی پانچویں کتاب	[illegible]
〃 〃 چوتھی 〃	[illegible]	〃 〃 نمبر ۳	[illegible]	〃 〃 چھٹی 〃	[illegible]
پہاڑہ اردو مع گر	[illegible]	عربی کی پہلی کتاب جدید	[illegible]	〃 〃 ساتویں 〃	[illegible]
تختہ حروف اردو جلی قلم	[illegible]	〃 〃 دوسری 〃	[illegible]	〃 〃 آٹھویں 〃	[illegible]
عربی کا قاعدہ	[illegible]	〃 〃 تیسری 〃	[illegible]	جغرافیہ برائے مڈل کلاسز	[illegible]
عربی میں دینیات کی پہلی کتاب	[illegible]	تاریخی کہانیاں حصہ اول	[illegible]	〃 〃 〃	۹
〃 〃 دوسری 〃	[illegible]	〃 〃 〃 دوم	[illegible]	〃 〃 〃	۵
〃 〃 تیسری 〃	[illegible]	〃 〃 〃 سوم	[illegible]	〃 〃 〃	[illegible]
〃 〃 چوتھی 〃	[illegible]	طریقہ تعلیم جسمانی	۱۲		
〃 〃 پانچویں 〃	[illegible]	زبدۃ النصائح	[illegible]	~~چھٹی جماعت کے~~	

نوٹ ۱۔ کتب اردو و دیگر اسلامی کتب کی مفصل فہرست دوسری کتابوں پر ملاحظہ ہو۔

نوٹ ۲۔ مفصل فہرست درخواست کرنے پر بھیجی جائیگی۔

فرمائش بھیجنے کا پتہ۔ کتب خانہ انجمن حمایت اسلام لاہور

کتب خانہ انجمن کی ایجنسیاں (بیرون پنجاب)

پشاور شہر - سرحد بک ایجنسی - نعمان بلڈنگ قصہ خوانی بازار۔
دہلی - منشی نور الٰہی صاحب تاجر کتب و منیجر مدرسہ مظہر الاسلام فراشخانہ (اردو کتب حصہ پرائمری)
دہلی - منیجر صاحب انگلو انٹرنیشنل بک ڈپو نزد جامع مسجد۔
بنارس - شیخ حاجی عبد الغفار و عبد الحمید صاحبان تاجران کتب دال منڈی
کانپور - حاجی عبد القیوم صاحب تاجر کتب مالک مطبع قیومی۔
لکھنؤ - حاجی محمد شفیع اینڈ عبد العزیز صاحبان تاجران کتب چوک بازار
الہ آباد - ایم - عبد الحق ... صاحب ... محمد جعفر علی خاں صاحب تاجران کتب چوک
کلکتہ - حاجی عبد اللہ و ... صاحب تاجر کتب ... ولزلی اسکوائر۔
ڈھاکہ - قاضی ... صاحب ... منیجر ... لائبریری وکٹوریہ پارک
اجمیر شریف - مولوی ... صاحبان تاجران کتب بازار درگاہ شریف۔
حیدر آباد - دستگیر انڈیا ماسٹر ... صاحب ... اسکول بک ڈپو۔
اندور - منیجر صاحب ... اسٹوڈنٹس بک ڈپو۔
ریاست جوناگڑھ - کاٹھیاواڑ - ... منشی ... تاجران کتب دیوان چوک۔
دھوراجی - کاٹھیاواڑ، ... حکیم ... صاحب ... احمدیہ۔
احمد آباد - ... حاجی بدر الدین صاحب نظامی تاجر کتب ...
سورت - منشی غلام خواجہ صاحب ادیب پروپرائٹر ادیب بک ڈپو متصل ...
بھڑوچ - منیجر صاحب اورینٹل بک ڈپو
بمبئی - . . . .
حیدر آباد - دکن - خواجہ بہاؤ الدین صاحب حیدر آبادی پروپرائٹر مکتبہ علمیہ چار مینار۔
ہندوپور ضلع اننت پور - ایم عبد الجبار صاحب پروپرائٹر اسلامی بک ڈپو مین بازار۔
مدراس - میاں محمد علی حسین صاحب مالک مدینہ بک ڈپو ... روڈ ٹرپلیکین
جبلپور - (سی پی) ایس - اے ہادی اینڈ سنز صاحبان تاجران کتب
واردھا - منیجر صاحب مسلم بک ڈپو۔ مچھلی بندر - پریزیڈنٹ نور الاسلام
کوئٹہ - منیجر صاحب مسلم بک ڈپو۔ کشتواڑ (جموں) منیجر صاحب نشاط بک ڈپو